

С (Тыба)
У 49

№ 4

**ТЫВА ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ
СЕТКҮҮЛҮ**

КЫЗЫЛ — 2010

Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

Сеткүүл 1946 чылдың август 25-те
үндезилетинип тургустунган

Кол редактор Ч. Куулар

№ 4 (60) 135

2010 ч., июль-август.

“Улуг-Хем” сеткүүлдүң редакциязы
Кызыл — 2010

Чогаалдарның машинага ийи интервал парлаан бирги хоолгазын хүлээп алып.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүң тургузукчулары: Тываның Чогаалчылар Эвилели, “Улуг-Хем” сеткүүлдүң коллективи, Тыва Республиканың культура болгаш туризм яамызы.

Россия Федерациязының парлалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгаларның сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары — Т-00028.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2004

Проза

Александр БЕГЗИ

ЧОЙГАН

(кыска тоожу)

Өлчейлигниц бир кырлаңын ажырбайн, хоюмну ээлдир дозуп алгаш, чайгы эртенниц сериин агаарын таалап тынмышаан, сирт кырынче үндүр чортуп кээримге, аьдым кулактары сүвүреш диди. Араазай бора малдыг, аяк хээлиг хүрең шокар платьелиг, он чеди – он сес хире харлыг, хүнге додуккан-даа бол, чаражы аажок ак шырайлыг уруг аар ийден меңээ уткуй чортуп келди. Ындында ой иштин өрү хойлар база оъттап үнүп ор.

Черниц черинге уш танывас үе-чергем кыска хенертен мынчаар уткужа бергеш, чожуй-даа берип-тир мен. А ол уруг база менден дээредээр хире орлан-шоваа эвес-ле турган боор, чүнү-даа ыыттавады. Чүгле ооң дозураш кара карактары кандыг-ла бир эскертинмес сонургал-биле мени шинчилей кааптылар. Мен шак ол угааныг болгаш чазык көрүштен сорук кирип, ам-на:

– Экии! – дей кааптым.

Ол ыыттавас-даа, чүгле менче бажын согаш кылып кагды. Мендим харыызы ол-ла болган. Ам база улаштыр ыыттаар сөс тыппайн бардым. Ынчалдыр бот-боттарывысче бүдүү көржүп каап, манашкан чүве дег кезек тургаш, аъттарывыстың оъттаан уу-биле чоорту ийи тарай чоруптувус. Кадарган хойларывыс аразы ынча-мынча чорза-даа, ооң соонда ол уругнуң чанынче барбадым. Чугаалажыр хөңнү чок кижини канчаар деп. А кежээки одарда ооң боду-даа, хою-даа бо чоокка көзүлбээн. Чайлагда аалдар-ла эңдерик, та кайы өгнүң төлү чүве? Мен эжим Болаттың ачазы сугга келге-ле, чаа беш хонган болгаш, ону танывазым-на чөп.

Кежээ аалга келгеш, ындыг уруг көргенимни Болатка-даа ыттавадым. Ооң баштаа, кыжырымаа аажок чүве: «Келген дораан-на бир кыска ынакшый бердиң бе?» — дизе хөңнү. А мээң ол уругну сонuurгааным-даа аргажок. Ооң чиңгежек сыны, чараш шырайы, бышкан чодураалар дег кап-кара карактары кежээни эртир сагыжымдан үнмеди.

Дараазында хойну Болат кадарды. Аалга ооң авазы, дөрт классчы Айлаңмаа, мен үжелээн артып кагдывыс. Ол Айлаңмаа дээрге Болаттың эң улуг акызының уруу-дур. Чогум бо өгнүң ажы-төлүнүң эң хеймери Болат чүве. Болаттың авазы бежен хар ажа берген, узун чаагай боорда, аажок семис, ан-на чиндиңневе кадай чорду. Ынчалза-даа ооң шимченгир, кашпагайын кижжи кайгаар. Ол-бо үне-кире халып, паштанып-иштенип турда, ындыг шалыпкын кижжи ховар-ла турган боор. Чугаакыры, баштаа база хөлчок. Аңаа көөрдө, ачазы кадаң, бичежек мага-боттуг, тап-билээ аажылыг, алдан хар чедиксей берген, чүнү-даа «Хээ» деп алгаш чугаалап эгелээр чаңныг ашак чораан. Ол ам мында чок, бурунгу хүн-не ишкээр хем алаагынче сиген кезип кире берген.

Бо хүн изии хөлчок болду. Ынчангаш дүш чоокшулап орда, Айлаңмаа-биле ийилээн Дүргенниң эринче кириптивис. Эштип, чунуп алырывыс ол. Бо Дүрген дээрге дуу-ла Ирбиштиг тайгазындан шөйлүп бады келген, Өлчейлиг база Өлүктүг деп адаар ийи сынның аразында агып чыдар шапкын болгаш терең суглуг даг хеми-дир. Бис ооң суунга мага хандыр эштип, серииттенип алгаш, чанып орувуста, хой өдекче кирип келди.

Болат өгге келгеш, чүгле чемненип алгаш:

— Че, чоруулам, эш — дидир.

— Кайнаар? — деп, кайгай бердим. — Хойну кым кадарарыл?

— Өрү аал баар-дыр. А хой дүш соонда, сериидей бээрге-ле, үнер-ле болгай, ооң бетинде эеп кээр бис — дээш, ол авазынче: — Бис даайым суг четкеш кээли шүве, авай, чалгааранчыг-дыр. Күүйүм база өөүске кирбес сен деп, мени чектээр боор — диди.

— Ынчалынар даан, оглум, а мону Салбак дуңмаң сугларга аппарып бээр силер көрем — дээш, авазы хапка шоколад, печенье суп бээрге, аътка ушкашкаш чоруптувус.

Дүүн мээң хой кадарып хүнзээним кырлаңның Дүргенге кээп үскен шензэн эрте бээривиске, каш чодур теректерлиг бедик эрик кыры черде ак өг тур. Аалдың хою өдээнде девээлеп

чыдыр. Бисти бирээзи улуг-ла селбегер кара, өскези безерек көк ийи ыт ээрип уткуп алды.

Өгден семиссимээр, чолдак сынныг дөртен хар үезинде херээжен кижги бакылап келгеш, ыттарын чаңчагылап чоргузупту.

— Экии, күүй! — деп, эжим ооң-биле ырактан-на мендилежидир.

— Экии, оолдар! Танывас эвес, сенче ээрип чүзүл боларның, Болат. Кажан келдиң? — деп, ол база эжик аксындан-на Болат-биле чугаалажы берди.

— Келге-ле, беш-алды-даа хондувус.

— Элээн апарган-дыр сен. Мынчага чоп өөвүске келбээниң ол? Улузуң эки олурлар бе?

— Эки орлар-ла.

— Аваң бажым аарыыр дээр болгай, ам эки боор аа?

— Ийе, анаа чорду.

— Че, өгже кирип көрүңерем.

Эргинни чүгле артап киреривис билек, мээң караамга дораан илдигип, мени хөлчок кайгадыпкан чүве, дөрде хая көрнүп алгаш, хол машиназы-биле дааранып орган чиңге сынныг, акшокар платъелиг уругнуң чажы болду! Чаңгыстай өрээш, төнгөн ужун чаштың дөзүңге дедир эккеп, катай кыстырып-даа каан болза, ооң ортузунда эгли берген чери ширтек кырынга дээп тур. А чоонун суг чүү дээр, ам артында дас кара! Кижги магадап-ла ханмас.

«Оо, сула салыптар болза, балдыр ушчок эрте бээр-дир эвеспе! Ол хире узун чаагай чаышты чаңгыс часкаш, дедир өрүп алыры безин берге ыйнаан» — деп бодай кааптым.

Болат кирип келгеш:

— Экии, Чойган! — дээрге, ол уруг көрнүп келди. Арным изиш дээн. Ол дүүн дагга душканым кадарчы болган!

Болаттың мендизинге ол бажын согаш кынды. Таныырым мендилээшкин, таныырым көрүш. Элдеп-ле болгай, дүүн та канчап эскербээним ол, кайгамчык чаштыг уруг болган-дыр! Бис кире бээривиске-ле, ол шыгжаны берди.

Болаттың күүйү бисти орун кырынга олурарынче чалааш, демир суугузунга шай тип, от кыпсып олура:

— Он бир классты доосканың ол але, Болат? — дей-дир.

— Ийе, доосканым бо, күүй — дээш, Болат менче көргеш: — Бо база он бирни дооскан кижги — деп, чүге-ле ийик, немеп кагды.

— Чаңгыс классчылар силер дедаан.
— Чок, эжим школа-интернаттың доозукчузу-дур. А мен ийи дугаар школага өөренип турган болгай мен.

— Ам өскээр өөренип чоруур ыйнаан силер?

— Чок, күүй, бо чылын бистиң кожуун төвүнгө тудугга ажылдап кыштааш, келир чылын өөренир деп дугуруштувус.

— Ажылдаар бис дээринге, улузуң чүү дээр-дир?

— Тудуг ажылы берге дээш, авам ынадыксаваска, ачам: “Чажындан ажылга өөренирге, боларның боттарынга эки. Бичии улусту дораан-на түрүй бербес, аралаштыр өөредип тургаш, шуудадып каар чүве дижик, баарлар ыйнаан” — деп, ону аайынга кирип-ле кагды.

— Ынчаарга чоруур ышкакжыл силер?

— Ийе, сиген белеткели шуудай бээрге, чоруур бис. Ооң бетинде ачам сугнуң хоюн кадаржып, боттарывыс база чайлагга бир ай хире дыштанып алып диштивис.

— А бо чылын тудуг, хоорай деп турбайн, аваң-ачаңга дузалажып кыштазыңза, хоржок чүве бе, Болат?

— Харын аан, ынчанган болза, эки-ле чүве. Ынчалза-даа келир чылын тудуг институтунче дужаар дээн болгай бис. Бо кыштадыр ажылга көрүп, билип алган чүвевис өөренирде, бичии-даа бол, дуза болур ирги бе деп база бодадывыс — дээш, Болат куду көрдү.

— Ол база шын-на-дыр харын. Ажылдың уг-шиин көрүп аарга, ажыктыг болбайн аан — дээш, күүй кезек ыыт чок ора:

— Аваң-ачаңның ажы-төлүндөн оларның дуюн базып, мал кадарар кижичок болганы ол-дур ийин. Улуг акың Каадыр — чолаачы, Маадыр биле Солун-кыс — башкылар, Алдын-кыс угбаң — эмчи, а сен тудуг чугаалаар мындыг ышкакжыл сен -- дидир.

Болат ак хар-даа ашпады.

Даарап олурган пөзүн, машиназы-биле кады аайлап салып шыгжааш, чоон чажын селеш кылдыр туруп кээп, өгнүң үлгүүрлүг чарыындан үнүп бар чораан уруунче авазы:

— Деспиде тараавысты эглертер сен бе, кызым — дей кааптарга, оозу чөпшүлү кончуг үлгүүр адаандан тараа уштуп, эглей берди.

Болат айтыра-дыр:

— Даайым, Салбактың кырган-авазы суглар кайыл, күүй?

— Кырган-ававыс суурда эмчилеп турар киж, ам удавас чанып кээр боор. Даайың ачаң суглар-биле сиген белеткей берди — дээш, ол угбай ам менче көргөш: — А бо эжиңни чоп көрбээн мен, Болат? — дидир.

— Мооң мурнунда маңаа черле келбээн киж — деп, Болат харыылаады.

— Ындыг хире-дир харын. Кайызының оглу сен, дуңмам? — деп, айтырыг ам менде келди.

Бо-ла чорааш, эң бергезинер айтырыым ол чүве.

— Та угбам — дей каапкаш, кезек олура, харыы долу эвезин билгеш: — Көңгүс өскүс киж мен, ынчангаш ада-иемни билбес мен — деп кагдым.

Мен улуг класстарга келгеш, кымнар деп улустуң төлү мен деп чүвени аажок билип алыксап, айтыртынган мен. Өскүстер бажыңының архивинден мээң намдарымны бижээн саазынны тып бергеннер. Ында ат-сывымны бижээш, төрүттүнген ай-хүнүмнү айыткаш, төрөлдери билдинмес деп каан болган. Салым-чол мындыг база болгулаар-дыр. А бо Аяс Херелович деп адым безин эки сеткилдиг өске улустуң меңээ шаңнаан кежи деп чүвени ынчан билген мен.

Бо чылын школаны доозуптарымга, башкыларым кандыг бир өөредилге черинче сүмөлөп турдулар. Баштай бичии ажылдап аар дээн күзел-биле бээр чедип келгеним бо.

Болаттың күүйү:

— О, хөөкүйнү! Делегейде дески чүве турбас деп чүве бодур ийин — дээш, улуг тынды.

Дужувуста орган уруг база: «Кайы, мындыг салымныг киж сен бе?!» дээн ышкаш, менче көре кааптарга, харын-даа ооң бодунуң карааның чаштары ынаар-ла ырак ханы шозунда мөндүш дээн ышкаш сагындырды. Шак кол муңгак хөөннүг көрүштен сеткилимге аажок аар апарган. Та чүге чүве, өске улус мени кээргээрге, хөңнүм баксыраар киж мен. Бо удаада база хензиг-ле апардым.

Өг ишти анчыы сүргей ыржым апаарга:

— Адыңны кым дээрил, дуңмам? — деп, ону үрептер айтырыгны ол угбай тып эккелди.

— Аяс дээр.

— Харең кажыл?

— Он айда он сестээр мен. Болат-биле чажыт бис — деп, ам-на чугаам хөнүп олур.

— Хаа, мырай үжелээ чажыт уруглар-дыр силер. Сен база декабрьда он сестээр сен але, кызым — дээш, авазы уруунче эргелел-биле көре-дир.

Оозу муңгаргай-даа ышкаш хүлүмзүрүш кынгаш, эглек каан тараалыг таваан авазынче сунду.

— Че, ам шайлаалыңар, уруглар — дигеш, Болаттың күүйү чаа эскен сүттүг шайын аяктарга куткулааш, бисче сунду. Уруу база үлгүүрдөн шөйгөн быштактыг, долу өремелиг тавактарны уштуп салгылапкан.

Болат быштакты аянга дооравышаан:

— Эрес, Салбак суглар кайыл, күүй? — деп айтырды.

— Хем кыдыынче ойнай бердилер ыйнаан, хүннүң кылыр ажылы ол чүвелер ышкакжыл. Пат-ла шагзырап, аштай бергеш, чанып кээрлер-дир — деп, күүйү харыылады.

Ынчан эжим хенертен үнө халааш, авазының бергени конфеталыг хавын тудуп алган кирип келди:

— Уткан-дыр мен, уругларже авам чоргузупкан чүве — дигеш, пөс хапчыгажын күүйүнче сунду.

Оозу ону ийи холдап албышаан, аксын чежипкеш:

— Уучак, четтирдивис, Болат. Кандыг кончуг көвей чүвел, дуңмаларың амыраан-дыр — дээш, хап иштиниң дээжилерин одунче каггылааш, боду бирээ-бирээни амзааш, бистиң тавактарывысче база ургаш, артыын ам-на уруунче сунду — Кызыл хоорайдан оолдарның эккелген сартыын чип көрөм, уруум. Оон хапты быштак-биле дүптээр бис.

Ынчаар шайлап, кезек хөөрежип ора, бистер чаныптывыс. Аалдан элээн ырап келгенивисте, Болат менче хөглүү хөлчок көргөш :

— Чойганны аажок-ла кайгадың але, эш, чаражы аажок-тыр бе ? — дээш, каттырыпты.

Мен черле оон бодалым чажырап эвес мен, ыядыксай берзимзе-даа, ону билдирбезин кызып:

— Ийе, эжим, шынап-ла дендии уруг-дур, томаанныы база аажок. Чажы биле карактары ам-даа сагыжымдан үнмейн чор — деп, шын-на сеткилимден билиндим.

— Чойганның чаражы шынап-ла кайгамчык кижги харын — дээш, кезек бооп чоруй, ол катап-ла каттыра берди.

— Чүнү-ле каттырып чор сен, эш ? — дээримге :
— Сени — дидир.
— Чүге? Чүнү канчаптым?
— Чүге, чүнү? Чүге мээң аяамны алгаш ижиптиң!
— Кажан?!
— Дээм, ол өгге! Чойганны көрүп кааш, чүнү-даа эскербейн
баар киж и чордуң чоп — деп Болат бо!

— Таанда!
— Шынап! Ынчаарга сен аяаңче быштак дооражык сен бе?
Аа халак! Ам-на сактып келдим. Мен Болат сугга безин
шайга быштак доорап, чымчатпас киж и мен, анаа чиксээр. А
демги өгге доораан быштак чип органимны сактып келдим.

— Хаа, шынап-ла але, аал! Чүге чугаалавааның ол?
— Мен канчап чугаалаар мен. Аяам эккел деп баар эвес.
Сээңинге катап доорап-ла алдым — дидир.

Ам мен база каттыра бердим. Бодап-бодап келиримге, оон-
даа артык каттырынчыг. Ийилээ өлгү-баргыже каттырыштывыс.

Хенертен-не:

— Ой! — дидим.

— Чүл?

— Бистиң оовусту ол улус эскерип кагбаан бе?!

— Бистиң эвес, сээңин дедаан. Карактыг улус эскерди-даа
ыйнаан — деп, Болат чугаалаарга, ам каттырар безин харыым
чок апарды. Ылап-ла эскертиннер болза, ындыг ыянчыг чүве
кайда боор! Бир-ле тоолда, балыкчы Өскүс-оолдуң кадайын
көрүп кааш, албаараан Караты-Хаан эвес.

Эжим сактып-сактып, ам-даа каттырып чор.

— Чойган база бо чылын школаны доозупкан бе, эш? —
деп, ам Болатты өскээр будулдуар сагыштыг айтырдым.

Оон каткызы ынчан хенертен соксай берди. Арны бодамчалыг
апарып, соонда ушкарып алганы менче хая-даа көрнүр.

— Сен база билбээн-дир сен, але — дидир.

— Чүнү?

Ол ээккеш, адының мойнунга хонупкан улуг-ла көк маасты
адыжы-биле ужур шаапкаш, чугаалап эгеледи.

— Эрткен чылын бо үеде совхоз төвүнден практикант мал
эмчизи эр келген. Аныяк, бистен чүгле бир-ийи хар-ла улуг
боор. Бистиң бо аалдарывыстың өшкү-хоюнга бир аарыгга удур
тарылга кылып чораан. Ооң-биле таныжып алган бис. Ол мени

санитарлап дузалаш, Болат, нарядын кылдырып бээр мен дээрге, он хонук хире кады ажылдадым. Кажан Аланды даайым сугнуң хоюн эмнеп чеде бээревиске, демги эмчим орта Чойганны көргөн кижиги. Ооң соонда-ла мени амыратпастаан. Ол уруг-биле таныштырып көр, Болат, ужураштырып көр, ам бир катап ол өггө кады бараалы деп туруп берген. Аксын ажарга-ла, Чойган. Канчап баар боор деп бодааш, бир кижээ эдерткеш чоруптум. Ол аалга мырыңай чоокшулай бергеш, кижим:

«Каш класс дооскан уругул?» — деп айтырды.

«Дөрт класс дооскан» — дидим.

«Мегелеве! Улуг уруг чорду чоп, он класс хире чеде берген. Мени шоодуп чор сен бе?!» — деп баар болгай. Дырыжаңнааш, кырган шугаганчылар дег язы болган. Чойган дөрт класс дооскан чылында, хенертен корткаш, үнү чиде берген кижиги болбас ийикпе. Оон өөрөнмейн барган. Ол эрниң ынчан Чойганның үнү чогуң билбээн кижиги бооп-тур. А сен база ону эскербейн баргандыр сен, эш. Мен-даа ол дугайын сеңээ чугааларын сагынмааным ол-дур. Буруулуг болгандыр мен, көрөм — деп, Болат бо де!!! Кайгап-ла кагдым.

— Таанда, эжим! Чойганның үнү чок кижиге бе?

— Ындыг кижиге — деп, Болат муңгаргай бадыткады.

— Черле бүзүрээр хөңнүм чок.

— Канчап ындыг чоор? А чоп дем чаа-ла авазы-биле чугаалажып турду.

— Чүү деп?

— Демги ол, “Тараа эгле, кызым, шай кудуп бер, уруум” дээрге, эглед, кудуп турду чоп.

— Чок аан, эжим, ооң кулаа дүлөй эвес, чүгле үнү чок кижиге-дир ийин, үнү чок аан. Чүге дээрге ол төрүмелинден ындыг эвес, а он бир харлыында корткаш, ынчап барган деп чугааладым ышкажыл.

Мен ам-на бүзүрөй бердим. Чайгаар-ла ол уругнуң кылаң-нашкан карактары сагыжымга чуруттунуп келди.

«Эх! Ол хире аныяк назынында үнүнден чарлырга, халалыг-ла боор аа?» — деп бодапкаш, баарым ажый берди. Ынчангаш ыыттавас хөөкүй бооп-тур. Бир эвес төрүмелинден үнү чок болза, аңгы херек ыйнаан, чаялганы канчаар деп.

Кезек ыытташпайн чорааш, демги чугааны сактып келдим.

— Оон ол эмчи канчалды?

— Үнү чок дээримге, баштай сен ышкаш бүзүревээн. Элээн болганда, чүвениң шынын билип кааш, дедир чанаалы деп барган.

— Чүге?

— “Үнү чок уруг-биле канчаар чугаалажыр ону, имнежип билир эвес” дээш, мундурлаан болгай. Оон ол аалга-даа барбайн, дедир ээпкен бис. Ол олчаан ооң-биле ажылдаваан мен — деп, Болат чугаазын шириин доозуп кагды.

— Эки-дир — дидим.

— Чүү эки?

— Ол эрниң дедир чоруй барганы аан. Аңаа Чойганның херээ чүл. Элдеп аа. Чамдык улус аас-кежи чүгле эртем-билигде, акша-шалында деп бодаар аан. Билии хөйде харын эки-ле ыйнаан, ынчалза-даа сеткили ак, кежээ, шынчы-ла болза, кижиниң четпес-дудуузу кандыг хамаан боор.

Ону дыңнааш, менче хая көрүnmүшаан:

— Шын-дыр, эш, мен база ынчаар санаар мен — дээш, Болаттың арнында өөрүшкү чырый берди. Чойганны сактып келгеш, мен база чайгаар-ла хүлүмзүрүй кааптым.

— Че, ам шошкудуп ораал. Сонуургаар болзунза, Чойганның дугайын кежээ чугаалап бээр мен, шува — эжим ынча дээрге, амырай-ла берген мен.

2

Дүннүң ыржым, чылыг, айдыңы-даа аажок. Сери кырынга хой манап чыдыр бис.

— Он үш чаа-дыр — деп, Болат ынчалды.

Ол айны көргөш, эрги хүн санаашкында бөгүн кажыл дээрзин билир кижини. Ооң черле угааны, шиитпирлиин, чүве утазы аажок болгай. Кажан хөөрей бергенде суг, чаа-ла он чеди, он сес харлыг оолак эвес, а амыдыралды элээн көрүп каапкан улус дег апаар. Болаттың арын-шырайы, хевир-сыны безин улугзуг. Авазы ышкаш хорлуг-чаагай мага-боттуг, калбак шырайлыг арнында арай коңзаң думчуктуг, оожум көрүштүг сарыгзымаар карактарлыг, далаш чок, тап-билээ чугаалыг эр чүве. Мен оон чугаалап эгелээрин манап чыдыр мен. Дээрниң мурнуу чүгүнче бир сылдыс чүгүрө берди.

— Көрем, Болат, дуу-ла сылдысты!

— Ийе, көрдүм, эш. Дүрген-не аа, чүгле сы-ыг дээр ол-ла. Чойган база хой манап чыдыр болгай аан, бо сылдыс чүгүрө бергенин көргөн боор ийин оң.

— Канчап?! Кыс кижиге база хой манаар чүве бе?

— Чүгө манапас деп?

— Удуй берзе, корга берзе, азы оорлар келзе, канчаар?

— Оо, ынча диве, өңүк. Чойган мынчага чаңгыс хураган-даа алзып азы чидирип көрбээн кижиге-дир. Ол кодан дээрге колдуунда ооң кадарган малы ышкажыл.

— Чүгө? Ачазының чалгаазы канчуг бе?

— Чок, ол чүү дээрин оң. Даайымның база ажилга кызымаа дендиге-ле.

— Ам, ынчаарга?

— Чойган боду ындыг — мен кадарар мен, мен манаар мен — дээр.

— Чүгө ындыг кижил?

— Адыр, сеңээ канчаар тайылбырлаар чүвөл? Бо, мындыг-дыр ийин. Бирээде, ооң кезээзи, ажилга чүрекири ол-дур але. Оон ыңай, чалгаарааш, бууккаш ындыг дээр мен. Бодап көр даан, кым-даа кижиге омак-хөглүг, эш-өөрлүг чурттаксаар, ындыг аа?

— Ындыг харын.

— А бис ышкаш ырлап-хөглөп, улус-чон-биле катчып чорбастыр. Чылдагаанын бодуң билер-ле болгай сен, үнү чок. Че, харын, үнү чок-даа бол, аажы-чаңы ордан-шоова болза, ажырбастыр ийин. Чурттаары чиик болур аан. А бо Чойганда ындыг чаң чок, эмин эртер томааның, пөрүк. Өөнгө өскө улус келирге суг, карыштыр үнө бээр. Уруглар-биле безин чоокшулажыр туразы чок. Анаа-даа улуста аажок пөрүк кижилер чоруур але. Ол ындыг болганы ол-дур ийин. Оон ыңай, сенден чажырып канчаар, Аланды база багай уруун арай хоржок кижиге боор.

— Кандыг хоржок?

— Уруун көрбөс аан.

— Чүгө?!

— Аа, ооң оозу херек чок чүве-дир ийин. Шагда Чойган дуңмазы оол-биле каттап чорда, оозу одуругдан аңдарылгаш, чок апарган. Оон бээр даайым уруун көрбөстээн. Мооң мурнунда, эзирий бергеш, оозунга хол безин чеде бээр турган. Ынчангаш ачазы арагалай бээрге, уруу ооң аксындан ырап, чаъс, соок

караңгы дүн-даа дивес, черге суг хонар дээр болгай. Ол Долчан күүйүм ындыг эвес, экизи кайгамчык кижн. Чойганга аажок, болчур. Даайымның эки-баык аксын, тура тутчуп тургаш, ол харын ам чидиргени ол-дур. А бичии Экерниң канчаар чок болганын авамдан дыңнаан мен.

Ынчан Чойган дөрт класска, Экер ийи класска турган улустур. Аланды Аржаанныг-Хемниң бажынга эжи кадарчы-биле өшкү кадарып, чайлаглап чыткан. Ол черлерниң кадыр-берти аажок, чүрек сиилээр, чалымнарлыг, одуругларлыг дижир чүве.

Бир-ле катап Чойган биле Экер инек-караалаар дээш чорупканнар-дыр. Ол черде ооң хөйү-даа хөлчөк. Чүгле аңаа чедерде, өгден улуг-ла ырак эвесте кадыры, кызыызы аажок одуруг эртер турган. Оруу ындыг айыылдыг дээш ачазы ынатпас боорга, угбашкылар кежээликтей өгден бүдүү дургуннапкаш, каттыг черге четкеш, саваларын буу-хаа долдуруп алганнар. Шак ынчан-на бичии Экер хая тиинде узун, куу хааржак көрүп каап-тыр. Бичии кижн сонуургай бербес бе. Угбазы ынчанма деп турда-ла, бедиктенгеш, ону шеле соп бадырыпкан. Кургаг, чиик хааржак чылып баткаш, бир ужубиле черге төк кылдыр тура дүжерге, аксы хоорлуп кээп ушкан. Оон соон дарый чигеле Чойганның кырынче, карартыр кадып, соглуп кагза-даа, чүс-сөөгүнден адырылбаан, азыг-дижн арзагар-корзагар кижн сөөгү аңдарлып келген. Мырыңай бо келген сөөктү чалданган аайыбиле Чойган ойтур иде каапкаш, дуңмазын эдертпекеш, салып-ла берген. Кажан одуругну эрте халчып орда, дүп чок кашпалче мурнунга чораан дуңмазы чүгле караш дээн! Чойган өөнге караа дедирлени берген халып келгеш, эргинни чүгле артап чыда-ла, моорап кээп ушкан. Дуңмазы-даа чок. Улус сестип, корга берген. Кожа-хелбээ аалдар дыңнажып, чыгып алгаш, чамдыызы уругну тынгарып турда, өскелери оолду дилеп үнгеннер. Караңгыда чүү тыптыр, хондур чадашканнар. Даң бажында Чойган оңгарлып келзе-даа, чүве чугаалап чадап каан. Чүгле карактары кылаңнаар. Ооң үнү чиде берген болган!!!

Аланды даайым багай уруу Чойганны-ла: «Дуңмаң кайыл, дуңмаң кайыл?» — дээринге өй болган.

Ол таварылганың канчаар болганын бир катап саазынга бижээш, Чойган авамга көргүскен-дир. «Ынчанма, дуңмам» деп турумда-ла, Экер хааржакты тыртыпкан, кижн сөөгүн ойтур идипкеш, дуңмамны чедип алгаш, маңнапкан мен. Одуругже

Экерниң тая бээрин билбедим. Оон башка куспактап аар ийик мен. Ачам ол дээш мени кончуур, Чойган буруу чок деп аңаа чугаалап көрөм, кырган-авай. Мен шынап-ла тая бээрин билбээн мен» деп бижип берген.

Авам ону номчааш, каш-даа хонук ыглап келген. Ында-хаая арага ижипкеш суг, ооң чагаазын чугаалааш, ам-даа ыглай бээр. Дуңмазы Аландыны кончуур. Ынчангаш даайым авамдан, кады төрээн угбазындан сестир болгай. Өвүске безин ховар кээр — дээш, Болат муңгаргай улуг тынган. — Чойган мындыг чүвөгө таварышкан кижидир ийин, эш.

Кайывыс-даа кезек ыт чок чыдыр бис. Бүлдейип келген караам чажын бүдүү аштавышаан:

— Хөөкүйнү але, кээргенчиин — дидим. — А ол Аланды, кандаай кижиди боор? Дуңмазын Чойган аңдарып каан эвес, таварылга ышкажыл.

— Харын аан. Чойган артында ол дуңмазынга аажок кижиди боор. Ам бо-дур, дуңмазын база чидирген, үнүн база чидирген. Даайым оода-ла уруунуң оозун безин бодавас ышкажыл. Ооң черле дедир, хедери хөлчөк чүвө. Харам, хыныыр чаң база бар. Бо мындыг баък аажылары-биле уруун ам-даа хиледип чорууру ол-дур. Чойганның чажыды уруглар ам школаны доозуп турар, омак-хөглүг, эш-өөрлүг, таныш душтуктарлыг. А бо бүгүнү ол чүгө күзевес деп! Ынчангаш бууккан, муңгараанын ажил-ижи, мал-маганы-биле чазып ап чоруур кижиди ыйнаан ол. Оларны кадарып, хайгаарап чоруурга, хоюп, дешкилежи, үскүлежи-даа бээр ышкажыгай. Кижиди хөңнү ынай, ындыг-даа чүвени безин чаптап, аңаа өөрүй бээр, ындыг аа.

— Ындыг харын.

— Ынчангаш кадарган мал-маганындан Чойганның чарлык-савазы ында деп бодаар мен. Шын-дыр бе, өңнүк?

— Шын-дыр, эш.

— Оон ыңай кажан ол багай таварылга болган соонда даайымга улус: «Урууну улуг эмчилерге аппарып көргүс, эмнеп, эдип-даа каар чадавас, азы үнү чок уруглар школазынга кирип каг, чаш кижиди чүү-даа чүвөгө өөренип алыр-ла ыйнаан» — деп шаг болган. Арга-дузаны башкылар-даа саналдап турганнар. Даайымның та күзели чок болган, та эмнеп, экиртип каарынга бүзүрөвээн, ол чылын уруун ынаар-мынаар-даа чедирбээн. Ынчалдыр-ла чылдырып турза, ам ол-дур, узамдыгып, уттундуруп

калган. Ынчалза-даа Чойганны шуут-ла чүве билбес арткан деп болбас болдур ийин! Угаанныы, номчуттунары суг дендии-ле. Орус-даа, тыва-даа дылда бижээнин саадатпас, дораан өскезин номчуй берген оар. Ол хамаанчок номнарның утказын, чедер-четпезин безин сайгара бээр. Дем ол өгде, аптаралар кырында чыып каан хөй номнарны эскердиң бе. Олар шупту Чойганныы-дыр. Оон ыңай ол бир чыл болгаш-ла, дараазында класстың номнарын бүрүнү-биле саттырып алыр болгай. Ынчангаш олары-биле боду бичиилеп өөренип турар. Энир чылын ол аалга халды бээримге, Чойган бодалга бодап чадаан олур де. Каш класстың деп? Тостуң алгебразындан! Мени көрүп кааш, бодажып көр деп барган. Ийилээ бодап эгеледивис. Мен мырыңай оон дора болдум. Өөренип эрткен дүрүмнер уттундура бергилээн боор чүве-дир. Оовустуң харыызын колдуунда Чойган боду тып үндүрүптер болгай! Оон черле сонуургай бергеш: «Ам диктантадан бижиилем, Чойган» — дээш, орус дылда романдан үзүндү номчуп бердим. Кижич бешке бижип каар болгай. Чаңгыс үжүк демдээ безин часпас болган-дыр!

— Оо! Чойган шыдаар-дыр але, эжим! — деп, магадаарыңга өй болдум.

— Ийе, ооң тура-соруу чедер-ле. Бир эвес үнү читпээн болза, та кандыг кижич болур турган? — деп, Болат ынчалды.

Мен эжимниң бо чугаазын дыңнааш, хондур удувадым. Сагыш-бодалымда — корткан-ирткен бичии уруг; эзирик адазындан дескеш, доңуп-дожаан, ыглап-сыктаан Чойган; чаактарында сыртылааштыг, хүрең-кызыл бичежек эриннерлиг, хатка, хүнге додукан чараш арын; узун, хилиң, чоон чаъш; ээлгир, чиңгежек хөнү сын; уян-чымчак көрүштүг дозур кара карактар...

— Экии Чойган! — деп, ооң-биле бодалымга мендилештим. — Мен сээң чуртталганы, эвээш-биче-даа бол, билип ап, дыкала хөлзедим. Бир эвес салым-чол бисти моон соңгаар душтуруп, өңүктештирип каар чүве болза, сээң чуртталгаң моон соңгаар өөрүшкүлүг, солун болзун дээш, чүмнү-даа харамнанмас ийик мен. Чүге дээрге мээң чүрээмге эң-не чоок, эң-не эргим-дир сен, Чойган!

Даң бажында кум кынны берзимзе-даа, арнымга өл чүве дээптерге, оттуп келдим. Чаъс дымырадып келген болду. Ол хүнзедир чаггаш, кежээ мырай сууккуру дам барган.

Болаттың ачазы ол кежээ чанып келгеш:

— Мындыг өлдүгдө сиген кылдынар эвес, шупту чанып келдивис — дидир.

Ол дүнө бир-ле шимээнден оттуп келдим. Сактырымга, улуг аэродромдан хөй-ле реактивтиг самолеттар кооладыр ужуп үнүп турганзыг. Уйгум безин чаштаваанда тура халып кээримге, Болаттың ада-иези дең кыпсып алган хөөрежип орлар.

Мени көрүп кааш:

— Уду, оглум, уду. Дүрген хайыракан дажый берген-дир, ооң шимээнинден оттуп келген боор сен. Чарыктыг чүвө дажып-дажып, савазынче чаларап кире-ле бээр ыйнаан — деп, кадай мени оожургадып кагды.

Эртен дашкаар үнгөш, кайгап кагдым. Өөвүс турганы тейжигештиң ол-бо талазында шыктарны, дуу чарыкта калбак дазырны, шуптузун суг апкан болду. Ана, бир кызыл далай! Дүргенивис хам-калчаа-ла чыдыр.

Ирбиштиг уунче боданганзыг көрбүшаан, Болаттың ачазы:

— Хээ, тайгада улуг чаъс болган-дыр оо. Ынчангаш ында хар эрэн-дир — деп кагды.

Кудай ол хондур база аяспаан. Бертен чүккө чыткан майгын уштуп тиктивис. Улуу хөлчөк, бичежек өг-даа хире бар боор. Ооң иштинге Болаттың ачазы демир суугу салып каан. Ыяш доорап, майгын иштинче киирдивис.

Мен баштай, дыка чаъстаарга, өө дамдылаар улус боор бе деп бодаан мен. Чок, ындыг эвес, хөлүн эртир чаай бээрге, ооң иштинге анай, хураган кургадыр майгын бооп-тур.

Ону тип доозуптарывыска, ашак:

— Хээ, ол боор көрем, көжүп келгеш, мону тигер чай албаан улус бис — дээш, кадайынче: — Хээ, кадай, бо чаъс черле өскелиг-дир, дедир соок сырын база бар. Ону бодаарга, чоткан-даа болур чадаvas. Кудайга кым бүзүрээр. Тайга тырта чер болгай бо. Мен куду Шактар-оолдардан бээр четкеш кэйн. Аныяк улус барык-сарык бодай берип болур. Кичээндирип каайн. Силер ам иштээ-даштаа от-көзүңер салып, хойну аралап туруңар. Мен дораан кээр мен — деп чагааш, доруг аьдын эзертеп мунгаш, чорупту.

Бис ооң айтышкынын езугаар тип каан майгынывыска от салгаш, доңуп баксыраан хире анай-хураган, хой-өшкүлөрни ынаар кирип, кургадып, чүгээртей бергеннерин өскелери-биле солуп эгеледивис.

Үр-даа болбаанда, ашак дедир чедип келгеш:

— Хээ, байдалы-даа чүгээр, деми-даа шыырак улус-тур. Бир эвес хат-соок кежээлеп келзе, чаа кыргаан хойлар үдеп болур, ынчангаш ийи өөңер бирээзин хостааш, от чылыынга кургадып ап туруңар деп чагыдым-на — дээш, чаа-ла бир аяк шай аартап олурда, даштын аът даваны дагжады.

Эжик халырт дизе-ле, чаьска кедер плащтыг, резин идиктерлиг Чойган кирип келгеш, Болатче саазын суна каапты. Бирээзи ону чазып номчупкаш:

— Артыналарның коданын, Көжээлигни үер алган-дыр, ачай! — деп бо. — Суг ындыкы деспектен ажып келди, ат болдувус! Хойну бетинче кежиржип көрүңер деп каан-дыр.

— Дадайым ай! Хөөкүйлерни, чаш-чуш ажы-төлдүг улусту! — деп, эжим авазы меңней берди.

— Хе-хээ, ан-на элдеп-тир але. Ынчаар черле көдүрүлбес хем болгай. Бир эвес деспектен ажып келген болза, аалды үзе кирипкен ышкакыл — дээш, ашак: — Хээ, сен багай урууң-биле борастанып орам, авазы, бис дүрген өскээли. Бичии болгаш, хоюңарны ажыдып, бо тей эдээнге, чаңгыс черге тургуспайн, дозар силер. Хээ, Болат, сен эзерлиг доруг аьдың мунгаш, куду аалдарже хак, оон соовустан кээр сен — деп, ачазы чугаалаарга, ол аъттангаш, садырт диди.

Ашак кула аскырын эзертей бээрге, чанынче чеде халый бердим.

— Хээ, бээр эвес, оглум, дуу дуңмаңга ушкакывыт. Бо мал эмдик, ушкаш билбес болгай. Үңгерерге ажырбас, а хокпал-дайынга кижиргенир моома — дидир.

Дедир халыдым. Чойган шагда-ла аьдының кырында. Ол чавыдак болду. Черле мал эвинге пат болгаш, кажаага бедиктенип тургаш, арай боорда ушкаштым. Дап бердивис. Сайгактыгда мал ушку дег, коргунчуу аажок. Уругнуң чинге белинден куспактангаш, олуруптум.

Ол аал Чойган суг-биле барык кожа, чүгле үстүнде баалык ажылдыр болган. Дажаан хем шынап-ла өг турган дөңчүгештиң бетинден ажыр шаап келирге, аал коданы бичии ортулук апарып-тыр.

Болаттың ачазы шаап келген уу-биле сугну сүстүрүп кежип-терге, Чойган база ооң соондан кирипти.

— Ой-ой, оода бо Чойганның канчаары ол, хем-далай кончуг болгай! — деп, бетикки эрикке турган херээжен улус алгыржып чыдып кагдылар.

Ашак сугну кежип чыда-ла, уткуй хой үңгерип келген аныяк эрже:

— Хоюң саны каш ийик, оол? — деп алгырды.

— Өшкүлөрни катай санаарга, дөрт чүс он ажыг чүве, акым — деп харыы келди.

— Хээ, хөй хой-дур! Чеже хирезин кежирип алдыңар?!

— Харын дээ, алдан-чеден хире бар боор!

Ажыр шаап келген сугнуң калбаа тос-он-даа метр бар боор. Чогум тереңи эзенги безин четпес. Ындыг-даа болза, шапкыны дендии. Өшкү-хой хире чүвелерни чүү-даа кылбас, аңдара шааптар хире.

Мээң улузум ол-ла дорааан хойлар үңгерипкеш, дедир кежиптерлер. Мен ында хой үңгертп берип турган, калбак кызыл шырайлыг, кара сегел салдыг, бежен хар үезинде кижиге демнежи бердим. Чеже-даа чаъс чаап, суг улгадып олурза, бо улуста девидээн, аймаарааан шинчи чок, чүгле шырайлары кадыг-ширин кынны бергилээн, тус-тус үүлезин кылып, аразында кыска болгаш допчу чугаалажып каап чоруп турлар.

Мен иштимде үңгертпкен хойларым санап эгеледим.

Бирээ, ийи, үш... он... чээрби беш. Арам, мен чээрби беш, дуу кижиге ол хире, каттышкеш бежен. Бис келбээниviste кежиргени алдан чеди деп аар болза, ам үш чүс хире хой арткан.

Чээрби алды, чээрби чеди... үжен...

Мээң бир бодалым — Чойган. Аңаа, аргалыг болза, бичии сөөктүг дөтпе чүвелер ап бээрин кызар мен. А чанымда акый дээрге эр улус аразында чаңгыс уруг бар деп чүвени-даа эскербес, ам артында чавыдак-даа дивес, туттунганын-на Чойганга үңгертптер болду.

— Ага, дөртөн бир, дөртөн ийи — дээш, хой үңгертп чыда, дуу-ла даг белинде ийи аъттыг кижиге шаап оарын эскерип кагдым.

Охай, ам чеди аъттыг, тос кижиге апарган бис! Чамдык эрлер аът кырындан ээкекеш-ле, кажаа иштинде хойларны чиктелеп аар болду. Ол чарыкта дагже хойлар үндүр хай деп турар бичии уруглар, херээженнер база бар. А суг? Хаа, эзенги чедер

деп барган! Кижн көвүдээнде, Чойган ам бээр кешпес болза. Ынчангаш аңаа бир хой үңгертип берип чыда:

— Ам бээр кешпе, Чойган, улус көвүдээн-дир — дидим.

Ол тоовас-даа, кежип кээп-ле турар, кызымаа, дузааргаа эмин эртир уруг болган.

Болат база дөрт-беш хире аъттарлыг улус эдертип алган шаап келди. Ол-ла, ам черле ажырбас! Ынчалза-даа чаъс чагбышаан, а сугнуң мырыңай коргунчуу аажок апарды. Ортузу артында кырлаңайнып чыдар чалгыглыг. Багай аъттар дендирип турлар.

Чойган дээш чүрээм ыстаары улам-на дыңзып ор. Сагыжым бир-ле коргунчуг чүве боорун эндевейн-даа турганзыг. Ортулукта ам чүс хире-ле хой арткан. Бир эрниң малы буруй берди. Адыгуузон-даа болза чүү боор, пат чилчии үзүлдү ыйнаан. Каш кижн ону мурнундан чедип, соондан кымчылап тургаш, арай деп кежирдилер.

Бодалымда аңчыг чүве ооң соонда мырай эрин ашкан. Сактырымга-ла, Чойганның малы буруй бээр, азы ооң боду сугже аңдарлы бээр-даа ышкаш.

— Чойган! Ам бээр кешпе, сеңээ хой ап бербес мен! — деп, билбейн, дыкадыр алгырыпкан болдум.

Ол сырбаш дээш, менче чиктии аажок апарган көрдү. Ынчан кээп ооң аажок сирилеп, дидиреп турарын эскерип кагдым. Идик-хеви көк мөөн, эриннери безин көгергилей бергилээн ышкаш. Аңының база чүгле ишти өгдөңнээр. Өске улус база ам ооң соксап каарын дилей берген.

Болаттың ачазы:

— Урууңну чоруй бар деп көрем, чуржу. Ам черле кайын ажыар — дээш, мээң-биле кады ажилдап турган кижиге көөргө, бо дээрге Чойганның ачазы, Аланды-дыр деп билип каан мен.

Ынчан Чойган боду-ла адырыкты сүстүрүп кешкеш, бир хая көргөш, баалыкты ажыр чорта берди.

Ол чоруй-даа баарга, чүге сагыжым саарзык чоор?!

Үр-даа болбаанда өшкү-хойнуң шуптузун кежирипкен бис. Ынчанмайн канчаар, кижн-даа, аът-даа ам көвүдээн болгай. Эң сөөлүндө челеге турган дөрт бызааны эрлер төрөпчилеп кежирдилер. «Думчукка тулганда, бызаа сугжу» деп чүвени ам-на көрдүм. Чеже-даа чөрүүлөп чорза, суг бажын ажа бээрге, боду-ла эшти бээр чорду.

Ол-ла-дыр, бистерден аңгыда амылыг чүве бо ортулукта ам чок. Ынчан улус: «Өгнү канчаарыл?» – дижи берген. Ынчан Болат суглар-биле кады келген бир кырган ирей, ону дораан бускаш, сугга өдүп, эстип, баксырай бээр хире чүвелерден аңгы эт-сеп, ынаа-хананы кидистерге ораагаш, баглааш артында даш көжээге так кылдыр өртеп каарын сүмеледи. Оон хем тыртылып, аязып кээрге, хүн караанга чадып, кургаткаш, катап өглөп-ле алгай диди.

Шынап-ла! Дажаан хем-далай кежир бүдүн өгнү канчаар кежирер боор. Ирейниң сүмези дың чаңгыс шын арга ол-дур дишкеш, хөй улус оон-моон өгнү бускаш, кидистерге ораагаш, аът баглаажының чанында, та кайы шагның көжээзи чүве, хөрзэнге киир хөмдүнүп калган кижидүрүлүг даштын мойнунга өртеп кагдылар.

Арткан-калган саазын-бижик, барба-сава, идик-хеп ышкаш чүвелерни артынып, үңгерип, дергилеп турувуста-ла, суг шуут кежээлеп, хой кажазының чартыын аппарат. Дүрген хем бисти кортпактаан ышкаш, агбагар дазылдарлыг кырган теректи ортулук баары-биле чөвүрээлегилештир ойнап бадырды.

Ушкажып, туттунчуп чорааш, шупту менди кежи келдивис. Ам-на хөрээм хозаш кырган! Чойган дээш хөрээм өйүп турган айыыл ышкаш чүве ол бооп-тур. «Чаш ажы-төлдүг хөөкүй малчынның өө сугдува ага бээр ол бе?» – деп, аңаа хөлзеп турган кижидүрүм. Чаяан бооп, бүгү-ле чүве мынчаар, менди-чаагай доозулду!

Июль үштен эгелээн чаъс беш хонук улаштырган соонда, долу чаапкаш, ам-на аясты.

Өзекти өттүр шаап турар хөлчок соок хаттыг ол кудуушкундан бо хем малчыннары дыка түрзэннер. Ынчалза-даа каража-чидириг мүн-не болбаан. Ол хамаанчок, үерге алыскан өг безин чаңгыс анай-даа оскунмаан. Черле бо кезек малчыннарның найыралдыг, демнин ынчан эскердим.

Артыналар хем тыртылып, аязып кээрге, өөн чадып кургаткаш, эрги-ле орнунга тип алдылар. Ол чоок-кавы кожалары ынчан база дузалашкан бис.

Чамдык улус:

– Бо, суг алы бээр айыылдыг чер-дир, өөңнү өскээр тип ал – дижирге, ол:

— Шаандан тура ада-ием хонажы-дыр. Ачам калырда: «Аргалыг болза, өөң орнун солувас сен, оглум» — диген чүве — дээш, Артына ынаваан.

Ону дыңнааш, мындаа сүме берип турган Дамдын деп аттыг ирей:

— Шын-дыр, оглум, моон көшпө. Бо ыдыктап каан чурт дижир чүве — дээш, мындыг тоолчургу чугааа төөгүп берди.

Шаанда чүве-дир, бо Дүрген унунга чөнүүр назыда чөнээндаа, болза, угааны чанмаан, төрзэн төлдери чок-даа болза, бо кезек улустуң төрели бай шуваганчы чурттап чораан-дыр. Ооң кыжын кыштаа — Ирбиштиг тайгазында, чайын чайлаа — Көжээлиг бо турган. Бир-ле катап, мындаагы ышкаш, хенертен улуг үер келгеш, кым чүнү-даа канчап четтикпээнде, бо-ла черден ажыр шаап келгеш, ооң өөн суг алыр чавыдай берген.

— Өөңөр-даа, барза — баар ыйнаан, оода боттарыңар, орайтаваанда, ол чарыкче чаларап кежип көрүңөр, кырган-авай — деп, улус дилзэн-дир.

Оозу олура:

— Чок ажы-төлүм, өдек-чурттумну ам каар болзумза, алызы барып, суг алыр кодан дээш, мээң өөм орнунга улус хонмастай бээр. Көжээлигни суг алза-даа, даш көжээ кайын шимчээр; даш көжээ шимчевес болганда, мен кайын ажырап мен. Ооң орнунга өдекте одар үнмээн анай-хураган бар болза, оларны кежирип алыңар. Өөмнү бускаш, кидистерге ораагаш, бо көжээге өртеп каңар. Холумга бо коңгулуурну баглап каар силер. Мен-даа бурган албатызы бооп чоруур үем келген шуваганчы мен. Чогум чоруур хүнүм чоткан-бүргег-даа эвес, чонумга чорам-даа чок, алыс баар хүнүм аяс-кааң чүве, ажы-төлгө багым-даа чок. Мээң соомда Көжээлигни ээнзиретпес силер, «актап» каан чурт, даш көжээни үревес силер, он-он ада ажылган бистиң өгбевис овуру дээр чүве. Каш малды араңарда өкпө-дарыш чок үлежип аар силер, уксаа-үрезин шилиндилип каан малдар-дыр. Кырган-аваңар белзэ болзун — деп, ары-чонунга ол сөөлгү чагыыын берген дээр.

Улус кырганның чагыын шуптузун күүседип каан. Чеди хонук чаап, чеди хонук үерлээн. Чон бо тейлер баштарындан харап турарга, дажаан хемниң суу Көжээлигниң өдзэн хөмө алза-даа, даш көжээниң кырында кидис кырынга орган шуваганчыга чедип чадаан дээр. Караңгы дүннүң ортузунда мөңгүн коңгулуур

үш катап кыңгырт кыннырга, кырган дириг, суг-далай ону ам-даа албаан-дыр дээрзин улус билип ап турган.

Чеди дугаар хонуктуң даң бажында кудай-даа аяскан, хем-даа хенертен тырттылган. Улус кырганның чанынга кечип кээрге, чаа харап орган хүннүң баштайгы херелдеринче сөөлгү катап кылчаш кыннып, хүлүмзүрүй каапкаш, мөңгө уйгузун ол удуй берген. Ону Ирбиштигниң бир кырлаңында, ооң бодунуң кыштааның үстүндө, хүннээректиг деспек кырынга орнукшуткаш, коңгулуруун хая кырынга чалап каан. Оозу ам-даа хүнге кылаңайнып чыдар дээр чүве.

Оон бээр-ле бо хем уну улустуң ыдык чайлаа болу берген. Маңаа мал-маганның деңгири-даа кончуг, оларның бо агаар-бойдуска шыдамы-даа хөлчок, чудап өлгөн мал деп чүве кончуг дошкун чылдарда безин турбаан чүве-дир. Уксаа салгалын шилип, өстүрүп каан быжыы ындыг. Чонунуң ажилгыр, кечээзин база амытан кайгап чораан дивежик бе. Бойдустуң кандыг-даа халавы эрте бээр, амыдыралдың кандыг-даа бергелерин кижилер шыдажыптар деп чон ынчан база бүзүрээр чүве-дир — деп, ирей чугаазын доосту.

Ол төөгүнү улус, ылаңгыя аныяктар, аажок сонуургадывыс ийин.

Чонунга ак-сеткилдиг, чурттунга ханы ынакшылдыг, бодунда быжыг соруктуг ол шуваганчының омур-хевири кайда-ла чор ирги дээнзиг, Чойган дуу-ла талыгырже, Ирбиштигниң мөңгүн баштыг меңгизиниң уунче үр болгаш бодамчалыг көре-дир. Мен Чойганның туруштуг мөзүзүн ол өгбени-биле чайгаар-ла дөмей-лептим. Ийе, бир эвес херек апарза, Чойган база бергелерни эртеринге бүзүрелдиг кижиги дээрзинге ам бүзүрээр мен.

Артыналарның өөн өглежип кааш, Чойган суглар кады чаныптывыс. Үжелээ чугаа-соот чок, чергелештир чортуп чорзувус-са-даа, мээң сеткилимге өөрүнчүү аажок. Ооң менче хоюг болгаш бодамчалыг көргенин база ынчан эскердим.

Болаттың күүйү, бирээзи алды харлыг оол, бичиизи дөрт хире харлыг уруг ийи дуңмазы-даа, даайы Аланды, суурга эмчилеп турган Долчаң угбайның авазы кырган-даа шупту өөндө болдулар.

— Улуг үүле бүдүржүп чораан улус чемнениңер, уруглар — дээш, Болаттың күүйү бисти дүлгөн эт, быдаа-биле хүндүледи.

Аланды өөнгө безин шоолуг чүве ыытавас кижидир. Ол эъттеп, быдаалап алгаш:

— Адырам, бо малдар кайда барды, болар — дээш, орун кырынга чыткан шляпа бөргүн ап кедипкеш, үнүптү.

— Кай баарыл, олар. Кыйыг баарында ыйнаан. Ыя оон бызааларны база дөлемнеп көөр сен, көрөм — дээш, эжимниң күүйү аяк-сава чуй берди.

Бис демги аалдан эңдере эъттеп, шайлапкан болгаш, маңаа кайын шоолуг дыындыр чемнени аар ийик бис, амзангырлап, кезек хөөрежил ора, өгден үнүптүвүс. Кезек болганда соовустан ийи демир-хууң тудуп алган Чойган үнүп келди.

Болат:

— Каям, Чойган, бис суглап эккээли, хемге чунуп-даа алыр-дыр — дээрге, күүйү ону дыңнааш:

— Хем кыдыы кирер болзуңарза, кежээ улус, бо хууңнарны база туткулап алыңар, оолдар. Бо хойтпактың ажыы эртер деп барган, хайындырар болза, эки боор — деп диледи.

Болат өгже дедир киргеш, үш демир-хууң эккелген. Демги попугур кара оолак ак-демир бидончыгаш, а дуңмазы Салбакай тос сыгыртаажык тудуп ап-тыр. Ам бежелээ эдержиң алгаш, хем кыдыынче кириптивис.

Болат бичии оол-биле чугаалажып чор:

— Доруг кызырааң чүге көзүлбезил, Эрес?

— Ачам ой бе-биле чылгыже салыпты.

— Чүге?

— Тайгалап, семирзиннер дээр-ле чорду.

— Аа — деп бирээзи билип кагды. Оон Болат борбак дашка майтайтыр баскаш, олура дүжерже, шупту каттыржыптывыс. Чойган безин хүлүмзүрүй берди. Ынчан ооң чаактарында сыртылааштар ойбаңайны бээр, карактарында хөглүг отчугаштар чайнагылаар, чаражын кандыг дээр! Хүннээректеп, хүлүмзүрөөн арнынче кижиниң көрүп-ле туруксаазы кээр.

— Ядараан, Эресче көөр дээш, майтатыр базыптым — дигеш, Болат каттырбышаан, улаштыр базып бадыпты.

Хем эриинге келгеш, Болат биле Орлан хөйлеңнерин ужулгаш, чунар эптиг чер дилеп, хемни өрү чоктаптарга, мен бир даш кырынга эптештир туруп алгаш:

— Чойган, хууңнарны менче дамчыт шүве, мен узайн, сен эрикке салыр сен — дээримге, ол тыртылчак хүлүмзүрүш дээш,

бир хууңну менче сунду. Ынчалдыр саваларны иштегилеп кагдывыс. Эң-не сөөлүндө сыгыртаазын менче Салбакай бо сунуп ор. Ону чаптааш, Чойган-биле каттыржыр болдувус.

Дүргенниң сериин салгынны хадымырлап, мага-ботту сергедир шаап кээр, экизин чүү дээр. А сайда ийи сайлык чыйтыладыр этпишаан, ужуп чоруп турлар.

Болат чанывыска чедип келгеш:

— Көрүңер даан, сайлыктарның чараштарын — дээш, каттырымзай-дыр.

Оон кезек болганда:

— Ол сайлыктар болза, Чойган биле сен-дир сен, Аяс — деп-ле кижим бо!

Дүрген-не Чойганче көрдүм. Ооң арны дораан кыза берген. Ыятканы аажок. Ынчалза-даа хорадаар хире эвес, Болатче карактарын улгаттыр хере көрө-дир. «Ол чүү дээриң ол, Болат?! Сеңээ ыянчыг эвес-тир бе?» — дээн ышкаш аан. Ынчаарга мен база дидимнени бергеш:

— Ийе, харын, бистер-дир бис але, Чойган? — дей кааптым.

Ол менче база хенертен караан хере көрүпкеш, хүлүмзүрүй аарак өскээр көрнү-дүр. Чойганда база хөглүг-баштак чаң бар-дыр деп өөрүшкү-биле билип кагдым.

Ынчан чанывыска даштар-биле сайзанактап эгелээн Салбакай ол чугааны дыңнааш:

— Кымнай сайлыктай, акый? — дидир.

— Бо акыйаа биле Чойган ийилээ сайлыктар-дыр, эниим. Дуу-ла сайда ужуп турган ийи сайлык ышкаш сайлыктар аан — деп, Болады аңаа тайылбырлап берди.

Оозу чугааның утказын чедир билбээн-даа бол:

— Оой-оой! Угбам биле акыйаа сайлыктай-сайлыктай! — деп, амырап ырлагылай-дыр.

Ынчалдыр хөглүүвүс аажок чаныпкан бис. Орлан суглар өг даштында одагга чеде халчы бергеш:

— Угбам сугларны мурнап каапкан бис, оой! — дижип, амыраан турлар.

Одагда Чойганның авазы хойтпаан тиге берген, ооң чанында Аланды, база мындаа бо чайлагже кылаштажып үнүп ора, өөнгө кирип шайлаанывыс Дукар-оол деп акый суглар олурлар. Ол эрниң аныяа аажок, чаа-ла чээрби хар иштинде. Школаны чүгле дооскаш, малчыннаан дээр.

Хууңнарывыс тургускулааш, ооң-биле менди солчу бээр аравыста, Салбакай тура, хенертен:

— Авай! Бо акыйаа биле Чойган угбам сайлыктай! — деп-ле дүжүрдү.

Арным изиш дээн. Чойган-даа өөнче караш-ла диди.

— Чүүже, чажым, чүү сайлыктар? — деп, Салбакайдан авазы ылавылады.

— Хем эйинде ужуп туйай сайлыктай дег аан! Ийилээ сайлыктай! Болат акым ынча диди.

Улус шупту каттыржыпты. Ылаңгыя Дукар-оолдун каткызы, дежик савада суг ышкаш, сааңайны-ла берди. Ону черле хөлчөк баштак кижидир деп мындаа-ла билген мен. Ынчан өөнгө киреривиске ол бисти:

— Маңаа артып калыңар, оолдар. Даарта маңаа мээң чуржааттарым уруглар келир, силерни олар-биле өглегилээш, бажалар кылгылап алың. Ынчангаш бодум өглер кезип өлөшайлап, аалдар кезип арагалап чортуп чорууйч. Мындыг шыырак бажалар турда, хой кадарып чоор мен — деп, бисти шаг болган чүве. Ындыг кижиниң маңаа каттырбайн баары кайда дээр силер. Ол изиг отче үзүн куткаш оруп берген.

— Мындаа бо оолдарны, хем өрү чоктап орда, «четкилээш» чадап каан кижиде мен «Чемешке» каап бээр дээримге, чуржааттарым Чечек биле Чейнеш база ынчан чок, чүгле даартазында келгеннер, ядараан. Оон башка боларны мен күдээлер кылгылап алган турар мен. Ам сен амырадың але, ашак, хоорай чурттуг кончуг күдээге чединген — дээш-ле барган.

Аланды ооң ылчыңын билир-ле турган боор, ыттаваас-даа, чырыы чыртаңайнып орар болду. Аңаа көөрдө Болаттың күүйү харын:

— Че, анчыын бо оолдун, чаш уруглар ыятырып алган — деп хыйланырга:

— Хы, чаш уруглар! А силер, мээң угбам, сээң кончуг эжиң Күңзенмаа-биле меңээ Чодурааны «четкилеп» эккеп бээринерде, бистер каш харлыг туржук бис! Болар хире ийик бис чоп. Куданарга дүрген хөглээр-дир, дуңмалар» деп тургаш, көгүдүп өгөлөп кагдыңар чоп. Оон башка мен өрү аржаанга кирип турган калчан баштыг орус ашактың көк карактарлыг, сарыг баштыг семис уруунга туралап турбаадым бе — деп, ам мырыңай Долчаң угбайның бодунче шорлу берди.

— Ындыг ийин бо оол, ындын ап бар-ла чыдар — дээш, бирээзи шыдашпайн каттырыпкаш, чылапчаже суг куда берди.

Ийе, Дукар-оол-даа дыка-ла хөглүг кижиге. Ооң-биле ийи паштын арагазын ижип алгаш, барык-ла элээр тоонуг Аланды хоюн кадарып чоруптарга, Дукар-оолдуң «эзеңгизи элээн дыңзый берген» аъттанып тура:

— Мында хөглүг аныяктар бар чүве-дир моң. Чечек суглар аалга үш хонгаш-ла, чалгааранчыын, суурже бадар болза эки-дир деп баар болдулар. Оларны чайлыг үелерде бээр чоргузуп турайн арам — дээш чорутту.

Бис ол өггө Чойган, Орлан суглар-биле кажыктаар, хөөрежир дээш, кечээ дүшкенин эскербээн болдувус.

— Че, байырлыг, Чойган! — диггеш, уругже холум сундум. Ооң шевергин, чинге салааларын дамчыштыр эът-кежим тааланчыг чымыраар, холун олчаан салбайн-на баргы дег.

Болат аъттангаш:

— Байырлыг, Чойган! Аясты ам бээр эдертип эккеп турар мен, шува — деп, ооң-биле байырлашты.

— Байырлы-ыг! Эйтен бажа кээй си-лэ-эй! — дээн, чаптанчыг чинге үн соовустан дыңналды.

— Байырлы-ыг, Салба-ак! Че-дип кэ-эр би-ис!!!

Оон эгелээш-ле мээң сеткил-сагыжым ырлап чоруур апарган. Ол өггө, ажил-иштен хостуг үелеривисте, ылаңгыя кечээлерде, бо-ла баар апарган бис. Чеде бээривисте, Орлан суглар аажок өөрүүр. Бистер база-ла ындыг, оларны чаптаар, хөөрежир, ойнаар болдувус. Ол хамаанчок чамдыкта мырай Дүргенниң эринге эштип, сайзанактап безин ойнагылаар бис. Ийе-ийе, сайзанактап аан. Чүгө дээрге Салбакайның эң-не ынак оюну ол.

— Сайзанактаалыңайам, чээ — дээш, дилеп туруп бээр.

Бисти улуг улус дивес, эш тыртар төл болган. Ынчангаш чамдыкта чаш кижини кээргеп, чаптааш, сайзактаан улус өттүнеривисте, ол хөлчок амыраар. Ынчан Болат мен биле Чойганны ава-ачазы кылгаш, Салбакты уруувус кылып каар. Ооң боду биле Орлан аалчыларывыс боор. Оон ол бис ийини Дукар-оолдан дудак чокка шаанга киир кыжырыыр.

— Силерниң өг-өрегенер ажыдып чораан эвес мен. Честей оол-биле хөөрежир дээш келдим, Чойган. Өөңер ишти чиик-чаагай саадап олур бе? — дигилеп, аай-аай бадыргылаар.

Ону дыңнааш, Чойган аажок ыядыр. Ынчалза-даа шын-на сеткилинден хөглөп, каттырар кижиги. Ам канчаар, оюнну.

Мындаа Дукар-оолдуң чугаалап органы уруглар-биле база, ол аалдың бугазын ачылап чорааш, Болат таныжып алган болду. Ынчангаш олар база ында-хаая биске кээп турар апарганнар. Оларның улуу Чечек бурунгуу чылын башкы училищезинде кирип алган кижиги-дир. Бо чылын үшкү курсче шилчээн. Хөөрээри-даа кончуг, семиссимээр чолдак сынныг, орланзымаар хүргүл карактарлыг уруг чораан. А Чейнежи чаа он класс дооскан, чолдак сарыг баштыг, узун чиңгежек, чарашсымаар ак арнында оожум көрүштүг кара карактарлыг, силиг, томааны илдең. Олар ийи чогуу кады төрөөн угбашкылар эвес, а Дукар-оолдуң кадайы Чодурааның акыларының уруглары чүве-дир. Чайгы дыштанылгада угба-честезиниң аалында келгеннери ол.

Бо уруглардан аңгыда оолдар, кыстар өске аалдардан база чоорту чыгып кээр апарган. Чалыылар черле ындыг-ла болгай але. Оон ыңай, бо чайлаг аалдарының уруглары аразында колдуу таныжар чорду ийин. Ындыг ыйнаан, чаңгыс чер уруглары аан. Ам мырай хөглүүвүс кежээлээн. Чамдык кежээлерде бир черге чыгып келгеш, ойнап-хөглөп, хөөрешкилээр бис. Ол чыгыр черивис колдуу Чойган сугнуң чанында каш теректерлиг дөң. Чүгө дээрге ол дөң аалдарывыстың таптыг-ла ортаа үезинде турар. Оон ыңай өске аалдарга чыгырывыска Чойган баар эвес. Ол дээш база ындыг турган боор бис.

— Бо чайлагга мооң мурнунда мындыг хөглүг турбаан-даа ышкаш ийин — деп, Болат хөөрегилээр.

Чамдыкта өөнүң чанынга мынчаар чыгырывыска, Долчаң угбай болгаш ооң авазы кырган-авай хөлзээр туржук, харын өөрүүр улус болган. А Аланды бо каш хонуктарда сиген белеткели дээш аалынга орта турган эвес.

Чойган-биле ам дыка найыралдыг өңнүктөр бис. Болаттың ачазы сугнуң хоюн үргүлчү кадарар апардым. Билдингир-ле болгай, Чойган-биле ужуражыксааш, ындыг мен. Ону Болат база билир болгаш, амыраар. Өглеривис аразы ырак эвес, Чойган-биле хойларывысты одарже үндүрүп алгаш, боттарывыс ийи кодан аразынга, олар катчы бербезин хайгаарап, хөөрежи оорар бис. Тодаргайлаарга, мен хөөрээр, Чойган дыңнаар чүве-дир ийин. Көргөн кино, шиилеримден эгелеп алгаш, школа-интернатка, дыштанылга лагерлеринге чуртталгам, ынаар-мынаар

экскурсиялап, походтап чорааным суг хөөрегилээр мен. Ол мени аажок сонуургап дыңнаар. Хөглүг, солун таварылга чугаалаарымга, хүлүмзүрүп, каттырып-ла оар. Чамдык сонуургаан айтырыгларын саазынга бижип бээр. Чижээлээрге, «Кызылда таныыр улузуң хөй бе, клазыңарга каш уруглар турганыл, кайнаар-кайнаар дужааганнарыл, экзаменнерни шыдавайн барза, каяа чурттаар, каяа ажылдаарыл?!» дээш оон-даа өске. Оларны мен билир, шыдаар шаам-биле харыылаар мен.

Чойганны чогуу «Найыралдыг азы таныжың уруг бар бе?» деп бижиир ирги бе дээрге, чок болгай. Оон башка:

— Чок, Чойган! Сен ышкаш сеткилимге мындыг чоок уруг туруп көрбээн. Чүгле сен сен! — деп, харыылаар ийик мен.

Шынап-ла, школачы өөрүм аразында найыралдыг өөрүм кыстар чогуу хөй турган. Эш-хуу найыралдыг аан. А таныжып, хандыр хөөрежипкеним хире уруг шынап-ла чок чүве. Бир катап харын клазым уруглары келгеш:

— Аяс, сеңээ он бир «б»-ден уруг ынакшый берген ышкажыл! — деп, бүдүү чугаалап келдилер. — Тос класстан тура сени сонуургай берген кижидир!

— Ой, экизин але, уруглар! Кым боор ол? — деп кыжыр-тынарымга, бистиң школаның волейбол командыының (уругларының аан) капитаны, сыны менден безин узаш деп турар Монгуш Светаның адын адаар болдулар. Кайгап-ла кагдым де! Чүге дээрге мен база тос класстан тура-ла волейбол ойнап келген болгаш, ооң-биле аажок таныш улус бис. Ол хамаанчок эрткен чылын Абаканга болган школачыларның маргылдаазынга безин кады ойнап чордувус. Ынчалза-даа Света меңээ чүнү-даа чугаалап көрбээн, найырал, ынакшыл дугайында аан.

Мындыг база болгулаар-дыр. Соонда эскерип чоруурумга, Светаның менче көөрү безин чиктиг болган ийин. Чүү дээр чүвөл? Хоюг, чымчак, уткалыг дээр бе? Ынчангаш мен ону бүдүү хүндүлээр, сестир, ооң караанга үргүлчү илдигеринден ондаксынар апардым. Оон башка уругларны канчап билир, бир дидимненип алгаш, кижиге та чүнү чугаалап кааптар чүве деп бодаарым ол. А мээң ындыг сезиим хөй болган. Доозукчу экзаменнер үезинде Света-биле школа коридорунга душ бооп сен-мен кылдыр дың ийилээ уткужа бээревиске, ол чүгле кандыг дужаап турарымны сонуургааш, улаштыр кайнаар өөренир деп турарымны айтырды. Ажылдаар бодап тур мен дээримге, кижин

юридиктиг институтче кирип шенээр деп турарын чугаалааш: «Моон соңгаар ужуражырывыс та кандыг але, Аяс?» - дей каапкаш, байырлашпайн-даа, дүрген-дүрген кылаштап чоруй барган.

Бо-ла-дыр, Чойган айтырза, чугаалап болгу дег чаңгыс төөгүм мынчаар дооступ калган. Меңээ көөрдө, Болат эжим харын мээң чаңгыс классчым уруг-биле таныжып турган чүве. Ынчалза-даа оларның оозу ам соксаан. Ол уругнуң өске таныжы оол база бар болган хевирлиг, топтап айтырбаан-даа мен.

Бир катап-ла Чойгандан:

— Сээң сеткилинге тааржыр-дыр мен бе, Чойган? — деп айтырдым.

Ол бир эктинче бажын ийлендирип алгаш, кезек каттырып олура, саазынга бижий каапкан чүвезин менче суна каапкаш, хая көрнү берди. Дүрген-не номчуй кааптым. «Ийе. Сен эң-не эки-дир сен» деп каан де! О! Ол дээрге: «Сеңээ ынак-тыр мен!» — дээни-биле дөмей-ле! Ооң холдарындан тудуп аарымга, менче, эгенгензиг, эргеленген көрүжүнүң чалынындан меңги дош-даа эрий берги дег аан!

Ынчаар-ла, холдарывыстан салдынышпайн, кезек ора:

— Чойган, чажыңны өрүп берейн бе? — дидим.

— А бо, өрүп каан ышкажыл — деп, оозун меңээ көргүзедир.

— Ажырбас, чазыпкаш, дедир өрүп бээр мен.

Ол каттырып-каттырып: «Че» — деп имней каапкаш, туруп келди. Ындыг узун чаыш, олурда, кайын өрүттүнер.

Мен ол дас кара чаышты чазыптым. Эх, ооң онзазын чүү дээр! Та чүү чүвөгө дөмейлеп болур чүве?! Дыраарга суг, төнмес-ле. Адышка сыңмас, чоон, дыдыраш. Баштай ону өрүп чадап шаг-ла болдум. Чок-ла болза кайы бир чажы чоон азы чиңге апаар, өрээним ында-мында дыңзыг, кошкак боор. Каш катап чазып, катап-катап өрүп тургаш, арай боорда бораптап алдым. Ону өрүүр дээш, үе эрткенин безин эскербээн мен.

Ооң соонда бир эртен-не одарга келгеш:

— Чойган! Чүгө чажың өрүп албаан сен? Мен өрүп берейн бе? — дей кааптым. Чойган та уттупкан, та четтикпээн, та мени өрүзүн деп бодажык бе, оозун анаа-ла бооп алган болду. Оон эгелээш-ле оозун ол бо-ла өрүвейн келир апарган. Мээң ону өрүксээримни билир аан.

Бир катап-ла ону өрүп оргаш, эпчок чүвеге база таварышты-
выс. Хойларывыс катчы бээр болгай! Девидээривис-даа аажок.
Черниң черинге каяа чардынар деп. Ядараан, ол өйде Аланды
суглар база чанып келген чүве. Чойганның шырайының дораан
муңгаргайы кончуг апарган.

Ам канчаар, кадып алган хоювусту олчаан кадарып хүнзээш,
дүште Болаттың ава-ачазы сугже чииледир сүрүп алгаш кирипкен
бис.

Эжимниң авазы бистиң муңгаргай арыннарывыс көргөш:

— Хөөкүй-ле чаштарымны! Чоп муңгараар силер? Ам дораан
танып тургаш, үзүп, үндүрүп аар бис. Хоюнарны өрү аалче
киире бербээниңер эки-дир. Оон башка Аланды хыйланыр
ыйнаан — дээш, дүште-даа чок каттырар болгай.

Ынчан Болаттың ачазы база чугаага киржип:

— Хээ, шагда бис база бо-ла кадып аар бис але, кадай.
Ажырбас чүве ийин оң, чарып, үзүп аар. Чүгле ону кадып каан
уруглар харын боттары чамдыкта чарлып чадай бээр боор.
Ынчангаш шаанда хой кадып каан уругларны, бир болза, артык
шүүт, ажыл үндүрген дээш кончуур; бир болза, эки чүве оштаан
дээш, төрөлдери таапкы тикчип, суй-белек солчур болгай. Ам
мен чуржум оолга «сөңнүг» баар апарган ашак боор мен бе? —
деп, Чойган-биле бисти кыжырып, баштактаныр болду.

Улуска чаңчаттырар боор бис дээн сезиивис ынчаар читкен.
Хойларны ол аалдың аажок делгем кур кажаазынга сыңчыштыр
кирипкеш, дем-биле дораан үзүп алдывыс. Болаттың ада-иези-
даа, Чойган-даа боттарының хойларын колдуунда баш санай
таныыр улус болган-дыр. Бо кижии көөрге, шупту дөмей, ак-ак
хойлар-ла чораан.

Хой кадып алганывыс хүн Болат өөнге чок чүве, Дукар-
оолдуң бо аалдың өдээнге турган мындаагы бугазын сүрүп
алгаш чедирип чоруткан.

Ол кежээ чедип келгөш:

— Чечек биле Чейнеш бисти кады ажылдаалыңар бе дидир
эш деп бо.

— Каяа? — деп, кайгай бердим. — Дөртелээн бе?

— Чүге дөртелээн боор, бо чайлагда бис дег оолдар,
уруглар эндерик ышкажыл. Шупту каттыжып алгаш, сиген кезе
берзивиссе, хойну кым кадарарыл?

— Ол-даа чайлыг. Авам биле Айлаң шыдаарлар-дыр ийин. Кедерезе, бис ээлчежикпей бис. А сигенни база ырактан эвес, бо чоокта хемнер иштинден кезер болза, аажок-тыр ийин. Оон кооперативке дужаапкай-ла бис. Ол-даа болза, ыңай-бээр өөренир, чоруур улуска акша-дыр — деп, ол ынчалды.

— Кезер болза, кескей-ле харын, а Чойган канчаар ирги?

— Канчаар боор, база кадып-ла алгай бис.

— Ачазы ынатпайн барбас бе?

— Ол база ажырбас боор. Чойганны ажылдаар кылдыр күүйүм Аландыны чайлыг чугаалажыптар. А күүйүмден мен дилээр мен — деп, Болат бүзүрелдиг бадыткады. Ону бодаарга, өрүгээ олар шыырак дугурушкан хевирлиг.

Ынчангаш өске оолдар-кыстар-биле база сүмелешкештиң, бо бодалывысты улуг малчыннарга чугаалаарывыска, аажок өөрүүр болган. Оларның бригадири, боду база хем өрү малчыннап чыдар Чылбак деп кижиге, мырай боду суурже «Урал» деп мотоцикли-биле киргеш, айыыр, кадыыр херекселдерни безин оон-моон тып, дилеп эккеп берди.

— Эр-хейлер! Бистиң бригадавыс сиген планының чартыын күүседипкен улус бис. Ооң кырынга силерниң күжүңер немешсе, мырай эки-дир — деп, Чылбак бисти аажок мактаан. Мындаагы Дамдың дээр ирей: «Уругларымга чер айтып берейн, кадыырларын таптап берейн» — дээрге, бригадир ону база биске дагдыныкчывыс кылдыр амырап кадып каан.

Звено-даа тургустунган. Ооң кол өзээнге Чечек, Чейнеш, Болат, мен, Артыналарның улуг оглу он классчы Чээн-оол, оларның үстүндө өгнүң ийи оглу Сылдыс биле Доржу, Чылбак бригадирниң уруу, Чейнештиң чаңгыс классчызы Айыраа, ооң тосту дооскан ийис дуңмалары Лида, Люда дээш черле он ажыг шаа кижиге апардывыс.

Чойганны ачазы: «Хойну кым кадарар чүвөл» — дээш ынатпаска, Долчаң угбай: «Кезек када чүвени мен дожайн. Ам артында аал долгандыр кезер, а уруглар чүглө бөлүп сарааттарда баар дишти. Халас ажылдаар эвес, акша-ла алыр ыйнаан» — деп тургаш, Аландыны аайынга кирип, Чойганның адын биждип каан.

Болаттың авазы база:

— Ажылдаңар, оолдарым, хойну Айлаңмаа-биле шыдаар бис. Херек апарза, аал чоогунда улус база дузалажыптар болгай силер — дээн.

Дамдың ирейнің хары чеден ажа-даа берген бол, шимченгир, кашпагайы, эвилен-ээлдээ хөлчок кижн болду. Ол бисти баштай Талдыг-Өзен деп ойнунң бир оймаанга эдертип келген. Ам дээрезинде бөлөр снген бар эвес, уруглар эдертпедивис. Беш оол, ирей боду алдалаан бис. Бо чылын оыт-снгенннң үнгени-даа кедергей.

Көдээ чурттуг өөрүм улуг-бичези чок снген кезери шору, а мен ындыг үүле кылып чораан эвес мен. Дамдың ирей мени удур кээп өөреткен. Баштай дыка бергедедим. Дагдыныкчым канчаар-даа айтып бээрге, бодум чеже-даа кызарымга, кадыырым чок болза черже кадалы бээр, азы снген кыры-биле хиг кынны бээр. Дүш четпээнде-ле шаам төнүп, адыштарым ишти ойлуп кагды. Аарыыр, ажыыры аажок. Ынчалза-даа оларымны кымга-даа көргүспээн мен. Чүге дээрге: «Канчаар ажылдап хүнзедин, Аяс?» — деп, кежээ Чойган менден айтыра-даа бээр ышкаш. Ынчан караамга ооң эргим овор-хевири чуруттунуп келирге, аарып-аржаан холдарым уттундуруп, тудужум дыңзып кээр де. Оон соонда эр шинчим тыртыныпкаш, адыштарым бүдүн черлери-биле кадыыр сывын ол-бо эптештир тудуп тургаш, шыдажып хүнзедим.

Орайтаан тудум оймактынң снгени эвээжеп, мээң кадыырым уу база орталанып кел чыткан. Ашкан хүн-биле деңге ол черннң кезип болгу дег снгенин доозуптувус.

Ийи-үш хонганда-ла холдарым экирип, бодум-даа ажылдың хыын тып, шуудай берген мен.

Бертен Дамдың ирей, Чечек суглар өөвүске эртези сүргей келдилер. Күзенниг-Чарык бетинге келгеш, суу ара үстүп, черже кире берген кара суглуг өзен иштинге кезип каан снгенивис сарааттаар улус бис.

Кырганывыс хомут дергилеп ап-тыр. Хөпээн сөөртүрде херек чүве чорду. Ынчангаш Болат база доруг аскырынга хомут дергилеп алды. Орук ара Чойган биле Чээн-оолду эдертип алгаш, Күзеннигннң аксынга келиривиске, үстүүртен биске башташтыр дөңгүр өле шарыда Сылдыс, Доржу, Лида суглар үжелээн ушкажып алган бо саяктадып келдилер. Оларнынң элээн соонда Айыраа биле Люда база-ла чыкпак бора малда ушкажыпкан шошкудуп орлар.

— Ээй! Дөңгүр-Өлениң чоруу чымчак, магалыг-дыр, эрлер! «Волга», «Москвич» ында каар — деп, бисти көрүп кааш, Сылдыс

хөөрөп алгыра-дыр. Оларны көөргө, шынап солун-даа, ол шарызының шынап-ла чаажы, кашпагайы амыр амытан болду. Саяктап орда, чүглө сайгактары чазыраар.

-- Кертик угбам хой кадарар аядын бербеди ышкакжыл. «Бичии улустар ажырбас, Донгур-Өлеге ушкажып алыңар» диди — деп, Доржузу каттырды.

— Ол-дур харын, шагда Тыва улустуң бир хөлгези шары болбас ийикпе, төлдерим — деп, кырган-ачавыс чаптап хүлүмзүрдү.

Ам шупту Күзенниг-Чарыкты өрү ыр-шоорлуг өскептивис. Ийи кыдыын бизең-бизең хаялар хаажылаан, кезек талдарлыг ойну өрү чоктаарга, чечек, бүрү айыраң-на чүвө. Сагыш-сеткил чайгаар-ла өөрүп кээр.

Бо өзенниң ийи кезек черинде сиген кезип каан бис. Баштай үстүндээзин сарааттаар дишкеш, хараганнар, талдар аразындан чукшуп хап каан черивиске кээп, үш аңгы бөлүккө үстүп алгаш, ажылдзл кириптивис. Бир бөлүккө мен, Доржу, Ляда, Чойган; джувуста — дагдыныкчывыс, Сылдыс, Чейнеш, Айыраа; үстүвүсте — Болат, Чээн-оол, Чечек, Лида суглар турупту.

Чойган-биле эгин кожа ажылдаарымга, холум дыңзыын, сеткилим сергээн кандыг дээр! Айыыр бажынга келген сигенниң аар чийгин-даа эскербес мен. Хире-хире боттарымысче эргелелдин эскет чок көрүжүвүс солчу каапкаш, хүлүмзүрүүр-даа бис. Ооң чингежек дурт-сынының ээлгир кашпагайын, могап-турбазын кым-даа магадап, чаптай бээр ыйнаан. Черле ынчаш, бистиң звенонун оолдар, кыстарының хире-шаанче ажылга эрестиг, кызымаан! Саадавайн-даа ында-мында хөпээннер эндере тургулапкан.

Звенонус чоорту чеди уруг, сес оол чедир өзе берген. Ынчалдыр бир ай чыгыы ажылдадывыс. Бо чай ынчалдыр хөглүг, дүрген болгаш ажыктыг эрткени бо. Ылаңгыя меңээ суг аан. Маңаа кээрде, мен мал-даа орта муна албас, кадыыр сывы-даа шын туда албас, мал ажылы шуут танывас келдим. Ам бо-дур, күш-ажылга-даа элээн дадыгып, эки чонга-даа джуп, эш-өөрнү-даа тыптым. Дүргенниң эринде бо чайлагдан аас-кежиимниң сылдызы Чойганны-даа танып алдым. Бо-ла бүгү дээрге эжим Болаттың болгаш ооң эки сеткилдиг ада-иезиниң ачызы-дыр ийин але.

Күс дүжүп, тос ай үнүп келген. Ынчангаш Болат-биле ажылга эртежик кирип, чылыг турда шуудап алырын дугурушкаш, бир

кежээ орайтай бергенде, Чойган сугга халдып келдивис. Байырлажып алырывыс ол. Олар база бөгүн-даарта күзээнче көжер четкен, чүэк-дажыын чыып каапкан болдулар.

Чойганны ырактан-на танып кагдым — чоон кара чажы ооргазында кырлаң кара апарган, холдарында хууңнарлыг хем кыдыынче кирип бар чор. Болат аьдын баглап кааш, оон соондан бар деп менче имнепкеш, боду өгже кире берди.

Чаа-ла имиртиңнеп орган. Арай сооксумаар сырын бар-даа болза, кежээниң ыржым, экизи аажок. Чойган-биле суг узар черниң арай үстүнде селбегер чаңгыс терек чанынга кылаштажып келдивис. Чаа үнүп орган айның чырыынга саарыглары кылаш-кылаш кыннып каап, баарывыста Дүрген хем, шугулдаан дег, шулурады агып чыдыр.

Мооң мурнунда Чойган-биле кады чорумда, мээң сеткилимге өөрүнчүү хөлчок боор чүве. А бо кежээ ындыг эвес, харын-даа кударанчыг де. Ам та кажан ужуражыр бис? Болат-биле эртен чоруур дээнивисти безин амдыызында ол билбес болгай. Ону Чойганга канчаар чугаалаптарының эвин бодап тура, ооң бир-ле катап «Сен эң-не эки-дир сен» деп бижип бергеш, өөрүшкүлүг ыядыышкындан кыза берген арнын тода сактып кээримге, сагышта оон-даа аар апарды. Кезек болганда ам-на дидимненипкеш, үнүмге тоомча чок аян киирерин оралдашышаан:

— Чойган, бис эртен чоруурувус ол-дур — дей кааптарырымга, үнүм дөмей-ле сирлеш деп барган. Чойганның бүдүү сырбаш кынны бергенин база эскерип кагдым. Ооң шырайы дораан бодамчалыг, муңгаргай апарып, бүзүревээн азы чалынган-даа дег менче көрдү. Удавас дөмей-ле чарлып чоруурувусту ол билип турзажок, эртен дораан-на деп билбеди ыйнаан. Сөөлгү үеде ооң чүнү чугаалаксаан, айтырыксаанын ооң карактарындан-на шору билип каар апарган мен.

— Ийе, шынап Чойган, эртен чоруурувус ол. А бис сеңээ ужуражып кээп турар бис — деп, ыыттавайн турарындан корткан дег, дегийт-ле уламчыладым.

Ол ам-на бүзүрей берди ышкаш. Өөрлери бистер-биле таныжып, кады ажылдап эрткени бо чайның хүннери ооң чааскаанзыргай чуртталгазының эң-не өөрүшкүлүг хүннери болур ужурлуг. Чойган ам база-ла мал-маганы, бодал-сагыжы-биле чааскаан артып каар. Ооң өөрү бистер ону каапкаш, амыдыралдың агымының айы-биле тарап чоруурувус бо. Чечек, Чейнеш, Чээн-

оол, Сылдыс суглар бисти мурнай-ла чоргулай бергеннер. Кайда-даа өөрөдилге эгелээр деп барганда, ынчанмайн канчаар.

Эх, Чойганны мацаа кааптарын дыка-ла күзевес ийик мен. Ону ийи холумга көдүрүп алгаш-даа болза, бир-ле ындыг, чүг-ле аас-кежик, өөрүшкү, ынакшыл бодарап турар тоолчургу оранче аппарган болзумза, аар! А херек кырында ындыг чер кайда боор. Кижн боду демисежир, угаан-бодалды шимчедип, ажыл-биле халбактанчыр апаар-дыр ийин.

«Чойган! Кажан ажылга кирип, шуудап алгаш, сени ап алыр мен. Бистиң чуртталгавыс, шаа кээрге, солун болгаш хөглүг, эш-өөрүвүс эндерик апаар. А сен чүгле бичии мана!» — деп, аңаа чугаалаксаан мен. Ынчалза-даа ооң ажыы чүү деп? Чойган боду-даа ону-ла бодап тур ыйнаан.

Ооң чиңгежек салааларлыг чылыг холдарындан тудуп аарымга, ол аажок ишкиртинип ыглай берди. Саргаргылап эгелээн терек бүрүлерин өттүр кээп турар ай чырыынга ооң карактарының чаштары чаактарын куду, шалың дамдызы дег, кылаңнажып бадып турлар. Хөөкүй эжим үннүг турган болза, меңээ та кандыг хөңнүн, күзелин чугаалап бээр чүве.

Чойган, эжим, ыглава! Бис аас-кежиктиг боор бис!

Галина МАСПЫК-ООЛ

КЕЖИК

Авазы чок болган соонда, ачазы ону даай-авазынга берипкеш, чиде берген. Кежиктиң чаңчыгып өзүп келген амыдыралындан көңүс өске хүннер, оон чылдар эрткилээн...

Бо эртен карактарын ажыдыпкаш, агартыр чугайлаан дээвиир-де таныыры, хеме ышкаш, үш-булуңчук шыйыгны тып алган. Хеме, хемежигеш, бөгүн меңээ чүнү эккээр сен?..

Баштайгы чылда ол хемеден авазын эккээрин дилээр турган. Бичии оолдуң күзелдеринде авазы дириг, эртен ону тургузуп, школаже далаштырган ышкаш боор. Кежээ олче көрүп алгаш, чүге ыглап турганын айтырар, ооң ыглаарын кээргел-биле көрүп, боду база ыглаан ышкаш сагындырар. Чарык тигже кайгап, ынчаар бодап чыда, авазын сагынганы улам дендеп, ыызы кээй бээрге, чоорганга бичии үт кылгаш, тынып чыда, сагыжын хандыр ыглап алыр. Бичии-ле өске шимээн үнер болза, хоржок.

Чанында акылары удуп чыдар болгай, оттуп келзе, ат кылыр. Ылаңгыя Ондар-оол... Ол дээрге даай-авазының улуг оглу, шериг баткаш келген. Оон бичиизи Орлан он бир класста, Окан-оол база-ла оон шору улуг — бешки классчы. Ынчалза-даа дурт-сыны Кежиктен улуг ылгалбас болгаш, ооң хевин бо-ла кедип алыр. Чүү-даа канчаар, авазының сөөлгү садып бергени мурнунда хөккөй шайбазы, клюшка чураан чымчак, дүктүгүр чаа хөйлеңни база кедип турарынга Кежик дыка хомудаза-даа, ыыттаваан. Бир катап Окан бөргүн ап алырга, дедир ап, хунаажы бээрге, Ондар-оол даайы: «Чеже адыыргаар кижиге сен, шаак, өске бөргүң чок бе?» — дээш, бажының артындан доңгайтыр идипкен.

Ава-ачазының сагыш човаашкынынга амыр-тайбың өзүп олурган чаш кижиге хенертен ындыг ажыг-шүжүггө, өскерилгелерге таварышкаш, буугуп, аймай берген. Дөрткү классты арай деп-ле дөңгүп дооскан.

Ол чайындан эгелеп Кежик кудумчу чуртталгазы-биле таныжып эгелээн. Даштын чылыг болгаш, ойнаарда эки. Эртен үнгеш, кежээге чедир чидип чорааш кээрге-даа, олче сагыш салган, чоктаар кижиге чок боорга, улам амырап, чаа көвүрүг, хем кыдыы, дачалар чоогу, хүрээ, Дөгээ даг дээш өөрү-биле четпээн чери чок. Билбээн, көрбээнин аңаа билген, ылаңгыя ховуга аза-бөргү чуукталып чоруур терең оъттар аразынга чаштынчып ойнаар, эдип турган шартылааны чанынче чоокшулай бергеш көөр деп чыдырда, өскээр шурай бээр, дыка солун! Кежик ол-ла оолдар-биле хүрээже база кирип чораан. Баарында чула кыпсып каан бургандан чүгле авазын дилээн, ооң ол күзелинің бүдөр-бүтпези ону дүвүретпээн. Чаш назынның тамчыктыг дыжы ол-дур ийин, ак-кара чок аан.

Күс келген, катап-ла өөредилге. Оолдун кичээл кылырын орта хайгаарап турар кижиге бар эвес, ол база-ла эштеринден чыдып каап эгелээн. Номнары, кыдырааштары четче эвес дээш, башкылары кичээлден үндүрүптөр-даа турган. Даай-авазының ажылдап турганы дааранылга фабриказы орулга бербестээн, ажылчыннарын хуусаа чок шөлээже үндүрүпкени-биле оолдун байдалы дорайтаан. Ондар-оол бажында кадай эккээрге, ийи өрээл дыкпыш апаарга, ала-чайгаар-ла кижилер кылыктаныр, артыктажыр апарган. Кежик бир хүн оттуп кээрге, Ондар-оол авазы-биле кыржып турган:

— ...кымга-даа херек чок болган чүвени сен-не азырап турган херээң чүл? Адазы амыр-шөлээн машина мунуп шаап турду чоп. Аппарып бер, ол-ла.

— Алгырба! Сээң бажыңың эвес, бо чип олулар хлевиң безин Кежиктиң пенсиязынга саткан чүве-дир, ыятпас сен, ажыл чок олуруп алгаш, өскүс оолду аартыктап... — деп, авазы хыйланган.

— Чоп бажын ажыр акшалыг кижиги дээр ийик, оозу-биле чурттап орбас, улус аразынче сыңнып алган...

— Бажың бар бе, азы хос коңга олуртуп каан чүве бе, Ондар-оол? Бо Кежиктиң бажыңы-дыр. Чоруур болза, бистер үнөр ужурлуг улус-тур бис деп чүвени чүгө угаап шыдапас сен? Хөй акша дээрге чүглө Кежиктиң адында. Ол ону, 18 харлапкаш, ап болур эргелиг — деп чорда-ла:

— Ынчаарга сен соң-биле чуртта, мен чоруурум ол-дур! — деп алгыргаш, Ондар-оол эжики хак кылдыр хаапкаш шимээн чок барган.

Та чок болган дуңмазын сагынган, та Кежикти, та акша чок оглун кээргээни чадавас, даай-авазы бодун туттунмушаан, ыыт чок ыглап, удаан бооп чыткаш, Кежиктиң бажын суйбаарга, оолдуң карааның чаштары арнынче дамдылап турган...

Бажыңыңдан соодукчу камера, аар өртектиг хевистер, кухняга азар чем шкафтарының, авазының идик-хеви, алдыннары чидип турарын бичии оол эскерип турган. Ынчалза-даа Кежик чүнү-даа чугаалаваан, чүглө харын авазының ужулбайн кедип чорааны ак суг-даштыг алдын билзээн, даай-авазы көрүп турда, алдын шыгжаан бичии шкатулкадан ап алгаш, өрээлинче кире берген. Даай-авазы чүве ыыттаваан. Соңгаже хая көрнүп, тудуп алгаш, билзекти чаагынга дагый тударга, авазының холу ооң чаагын суйбаан ышкаш кылдыр сагындырган... Карак чажынга дөмөй эртинде даштыг билзекти каяа чажыраарын Кежик хондур бодангаш, чымчак пөстен даараан чажыңдан тура чарылбазы адыгның иштинче киир суккаш, база катап дуй даарап каан. Удуурда, бажының чанынга салып алырга, ол ойнаарак сээң-биле мээң чажыдывыс бар дээнзиг, хүргүл карактары-биле оолче хөглүг көрүп чыткан ышкаш болган.

База бир чыл эрткен, Кежик шору эр апарып, алдыгы классче шилчээн. Демдектериниң хөй кезии үштер-даа болза,

сан эртеминге черле өскерилбес 5-тиг дооскан. Кээрге-ле, хааглыг турар квартиразының чанынга хана дүрбүп, манап турбас кылдыр оол чаңчыга берген. Барбазын чүктепкеш, кудумчу кезип чоруптар. Баар-кирер бажыңы чок боду ышкаш дөрт-беш оол-биле ол чайын чоокшулажы бергеш, подвалдар кезип, хонуп чоруп турар апарган. Оолдарга чемненир акшаны кым бээр боор, боттун кашпагай, тывынгырындан хамааржыр. Ынчаар-ла Кежик бензин кудар станцияга каш акша ажылдап алыры-биле турумчуй берген.

Игорьнуң «09»-у эгбейн чорда-ла көрүп кааш, эжи Сергек Кежикти кый дей берген. «Эй, аал, Кежик! Дүрген кел, “даайың” кел чор!». Хөлегеде орган Кежик тура халаан. Ийет, Кежиктин ачазы Игорь оглун тып алганы ол...

Чартык чыл бурунгаар Вадим чок апаарга, Игорь ажыл соонда Ленаның даай-авазының бажыңыга кежээ чедип келген. Эжикти ажыдыпкан аныяк уругга конфет-чигирлиг хавын тутсупкаш, кухняже эрте берген. Ленаның угбазы ону танывас болгаш, чугаа хөнүп чадап шаг болган, ынчалза-даа таныыр-ла кижизи ышкаш. Оон сактып келген, бажың чанынга машиназын бо-ла тургузар, таакпылап олурар оол бо-ла-дыр. Көргени-ле ылап.

— Менде чүү херектииңерни аайын тыппайн олур мен, дуңмам — деп, кадай шынын чугаалаан.

— Мени Игорь дээр. Елена Каваевна силерге чугаалажы ирги бе? — деп, ол деидеп айтырган.

Лена... Норжуңнуң дуңмазы өлүр бетинде: «Оглумну көрүп чор, Вадимниң төлү звес-тир. Ол хая көрнү бээр болза, Кежикти кагба, сөзүң бер...» — дээш, орган, соок холу-биле ооң холундан сырбактанып алгаш, адырылбайн туруп бээрге: «Чок-чок, кагбас мен, сөзүм берип тур мен» — дээни сагышка кирген.

«Кежиктин ачазын Игорь дээр... Игорь дээр. Ол чедип кээр... Оглун бээр сен, бээр сен...» — деп, Ленаның катап-катап, ыы-сыы-биле оглун чагып, чалынган сымыраныы дыңналган дег болган.

— Аа, силер ышказыл силер, чүгө чугаалавайн турдуңар — деп, ол чемелээн.

— Силерге Лена чугаалаан деп билген болзумза, чажырбас ийик мен. Вадим база турган болгай...

— О-ок, силерниң-даа кончууңарны. Вадим ол-ла хүн, оглум эвес дээш, Кежиктен ойталаан. Безин чаңгыс катап кээп көрбээн — дээш, кадай ыглай берген.

Игорьда-даа ыыт чок. Бо үш чыл иштинде оглун бүдүү көрүп каап, бажыңының чанынга азы школага башкылары-биле дуокаа ужуражып, номнар, кыдырааштар саткаш, Кежикке дамчыдып бээрин башкызындан дилээни — шупту чүве хей болган. Оглу ооң дузазын манап турда, ол кыдыында хайгааракчы бооп турган ышкажыл... Вадимниң-даа кончуун, бодунуң-даа кончуун...

— Кежик, ачазы хенертен кааптарга, арай боорда деткерилген. Ам силер чедип келгеш, ачаң мен-дир мен дээринерге, та канчап баар — деп, Норжуң угбай карааның чаштарын чоткан.

— Ону чоорту бодум чугаалаар мен. Силер Кежикти мээң бажыңымга чурттаарын чөпшээреп көрүңер — деп, Игорь оожум дилээн.

— Кежик! — деп, даай-авазы кый дээрге, оол кухняга кирип келген. Үргүлчү аңаа яблок, конфет садып бээр акызын көргөш, оол хөглүг хүлүмзүрээн.

— Бо бистиң төреливис-тир. Адын Ширин-оол Игорь дээр. Чүгле кыс уругларлыг болгаш, оолдарга аттыг ынак кижиге болгай. Сени бажыңымга кезек када чурттазын деп дилеп келгени ол-дур...

— Шынап-ла бе, экизин, машинага олулар мен...

Ол-бо идик-хевин чыгдынып маңнаан оглун көргөш, эр кижиниң ишти-хөңнү кударап, туттунар арга чок апаарга: «Мен машинага манап олурайн» — дигеш үнө берген.

Игорь бажыңга үвүргей баштыг оол чедип алгаш кээрге, Лида безин ол кымыл деп айтырбаан. Сектазынче, чүдүлгезинче дүлнү берген угааны-биле: «Бурганның база бир албатызы келген-дир» — дивишаан, ырактан-на үш салаазы-биле тейлей тудупкаш, столга чем сала берген...

Ийи каът коттедж бажыңда бар чүүлдер-биле таныштыргаш, Кежиктиң удуур өрээлин Игорь айтып берген. Компьютер, магнитофон, телевизор салган өрээлде арыг, чараш орунга оглун чыттырып кааш, ол мынча дээн:

— Кежик, бээр дыңнам. Мен дыка оолдуг болуксап чордум. Бөгүн сен мээң бажыңымда келгениңге бистер шупту дыка

өөрүп тур бис. Бис иелээн эр улус болгай бис, ынчангаш сен биле мен аажок найыралдыг апаар боор бис. Мен сени эки чурттазын, өөрензин дээш, бүгү чүвени кылыр мен.

— Машинага олуртур сен бе?

— Ийе. Машина, компьютер, даштыкы дыл, спорт дээш, шупту чүвөгө өөредир мен... Ам чаа өрээлиңге таптыг удуп хон шүвө. Кортпас сен, мен чаныңда өрээлде ажылдап оарар мен. Чүү-хөө херек апарза, чедип кээр сен — дээш, үнө берген.

Диссертациязын көрүп, компьютерге саналга кылып олурда, өрээлдиң эжи и ажыттынза-ла, Жежик болган.

— Канчап бардың, корга бердиң бе? — дээш, халып чеде бээрге, оозу:

— Мен чажыдым көргүзейн бе? — деп, оожум айтырган.

— Чажыт? Ийе, кайда чүвөл, ооң?...

— Адыр — дээш, холунда тудуп алган ойнаарагын ол-бо үжээн соонда: — Бо — дээш, билзек ап бергеш: — Авамның-дыр — деп, немеп каан.

— Дыка чараш-тыр бе? — деп, Игорьнуң билзекти көрүп кааш, чүвө чугаалап чадап турганын соора билгеш, оглу чугаа эрзэн.

— Ийе, дыка-ла чараш-тыр...

— Чарашсынар болзуңза, көрүп ор че. Эртен бериптер сен — дээш, Жежик өрээлинче чоруй барган. Игорь адыжында билзек чыткан холун чыыра тудупкан — оон. Ленага белээ. «Оглуң тып алдың, эжим» — дээн Ленаның сымыраныы сөөлгү байырын чедирген ышкаш болган.

Айлар, чылдар ынчаар-ла шуужуп эрткен. Лицей класстың тергиин өөредилгелиг доозукчузу, спортчу, аккыр шырайлыг шилгедек узун дурт-сынның Жежик удавас 18 харлаар. Хүн келген тудум авазының дег эвилен биче сеткилдиг чаңы улам быжыгып, ачазы дег хөй сөс чок бол, Жежиктин эш-өөрү хөй апарган. «Авам чок апаарга, кудумчу кезип, бензин кудар станцияга машиналар чуп, бензин аксып берип турумда, даайым мени тып алган. Шупту чүвөгө ол мени өөрөткөн» — деп, эштеринге чугаалап олурганын Игорь бир дыңнаан. Ийе, ону даайым дээр, ачазы оглунга шынын чугаалаар дээш, диттигип чадаан.

Февральдың бир чылыг кежээзинде «Эжимниң төрүттүнгөн

хүнүнче баргаш кээйн» — дээш чоруткан оглун ачазы манагзынып олурган. Дүн ортузу чедер чоокшулаан. Кежээ дургу бурганынга чүдүп, сектазының бажыңынче чиде бээр Лида безин дем-не чедип келгеш, багай уруун шал-бул кургаглаан дег болган соонда, өрээлинче кире берген. Сеткилинге оглу дээш дүвүрел оттуп, амыратпайн турза-даа, Игорь бир чайын чүү болганын тода сактып келген. Ажылдап турда, телефон дагжай бээрге, тудуп аарга, Кежик болган. «Дүрген кел, школадан кээримге, Aidаның өрээлинче хөй улус кирип турар, тейлеп, оон ырлажып эгеледи, эжиин дүпчүп алган-дыр!» — дээнин шала дыңнааш, үнө халаан. Машиназының эжиин безин хагбайн, бажыңынче кире халааш, аарыг уруунуң өрээлиниң эжиин тырткан, шак! Ону манап турган дег, Кежик ыт чок ооң холунче балды суна каапкан. Аар, күштүг согуг чаңгыс дээрге, чиңге садыг дээги дораан чаштай берген. Ол-ла уг-биле кире халчы бээрге... кара аржыылдар кеткен кадайлар долгандыр туруп алган ырлаан, а уруунуң чанында будундан бажынга чедир ак хептиг эр кижини суйбаан чыткан. Хорадаанындан билинмейн барган Игорьнуң холун Кежик тудуп, соксаткан. Тырың, чолдак, бажының дүктери чугбаанындан үстүг-даа бол, эктин куду салып алган ашакты Игорь тургузу тыртып келгеш, ооң карактарыныче «Араатан аң азы кижини бе?» деп көөр бодаан. Ыжык ышкаш семис арында хапыгыр карактарының көрүжүндө кижини алыр орта чүве чок дүмбей кара, ханы тамы сагындырар аар көрүште оңнуг бичии-даа чылыг чок болган... Уруунуң өрээлинден Кежик-биле үндүр сөөрткеш, херим иштинге эттеп-эттеп, кудумчуже үндүр октапканнар. «Шыдавас-тыр мен, Лида, уругларымны бодум өстүрүп аайн. Сеңээ бурганның херек бе азы өг-бүлөң херек бе, боданып ал» — дээш, кадайын база үндүр ойладыпкан. Херим эжиин дээктепкеш, хорадаанындан, дора көрүүшкүндөн ол бодун оожуктуруп чадап, куду көрүп алган турда, оглунуң холу ооң эктинге дээп, оожум үн: «Оожургап ал, даай...» — дээрге, ол көрнүп кээп, амыдыралдың чудун, салымының кончун дээн бодал-биле оглундан дуза дилээн дег, куспактаныпкан...

Ол аар бодалдарга бастырыпкан олурган боду серт дээн: «Оглум!». Шагынче көргөн — ийи шак! Ам-на дээнзиг, чанында салып алган пейджери медээлей берген. Игорь медээни номчуп-каш, угаанынга кирбейн баарга, ак ханаже кайгааш олурупкан.

«Салчак Кежик бижектеткен. Реанимацияда чыдар. Байдалы идегел чок...» деп, пейджерниң үжүктери кээргел чогу-биле хып турган...

Чүге-ле ийик, бодун Ай-кыс деп таныштырган уругнуң сунган холун Кежик тудуп аарга, чүрээ күштүг сога берген. Билип-даа кааптарыйн-на деп бодапкаш, холун дыка дүрген ушта соп алгаш, арны кызып, улам эпчоксуна берген. Эштериниң чанынче олуруп алза-даа, ооң көрүжү ала-чайгаар-ла уругну дилегзинип, ону эдерти бүдүү көрүп-ле олурган. Черле кыстар тоовас эжиниң Ай-кысты сонуургап турарын Дима эскерип кааш: «Арай таваар, ол уруг Аликтиң таныжы-дыр» — диген. «Ам база-ла Алик» деп Кежик бодап каан. Олар ийи бичии класстардан тура кады өөренип келгеннер. Школаны алдын медаль-биле доозар дээш, Кежик чеди класстан тура кызып өөренип келген болза, Аликке ол бүгү чайгаар кээр. Оон ачазы улуг эрге-дужаалдыг дарга. Шуут-ла мырыңай чүве билбес кижиге башкы кайын беш демдек салыр, ынчалза-даа өске өөреникчиге кажан-даа чөпшээревес чүүлдерни Алик кылыптарга, өршээлдиг бооп, анаа эрте бээрин эштери билир. Дискотекага азы кудумчуга Алик, арага ижип алгаш, шош-содаа бо-ла үндүрер. Боду-даа ойнап-хөглөвес, өске эш-өөрүнге-даа дыш бербес. Уругларже туралаарга, олары тоовас болза, чөңгээленип, шорлуп эгелээр. Бир чылда албан чаа машина мунар, бо чылын кара джип саттырып алган, ону долдур-ла уруглар, оолдар чоруур. Шагдаалар оларны доспас, көрбезин кызыдар, бир эвес ону дозуп, документилерин хынаар болзуңза, бодуңга багай болур.

— Он сес харлаанымны бөгүн бичии демдеглекеш, чогуу эрттирерде, Чагытай баар бис. Субботада — диген Аликтиң хөглүг үнү Кежикке дыңналган.

Чагытай. Чараш хөлдөн ырак эвесте «аалчылар бажыңы» дээр улуг эвес үш-дөрт бажыңнар бар. Эрткен чылын Алик оларны ынаар чалаарга, Кызылдан үш машинага оолдар, уруглар чедип келгеннер. Чаа-ла аъш-чем белеткедип, удуур өрээлдерин аайлап турда, «Волга» халдып келген. Оон дүжүп келген ийи херээжен, ийи эр кижиниң бирээзи кирип келгеш-ле, хорадап үнген: «Чүү мындыг улус силер, силерге кым чөпшээрээнил, доп-дораан чоргулаңар» дээш-ле, алгырып шаг болган. Алик тургаш: «Силер чүү кижилер?» — деп таваар айтырарга, тус черниң суму чагырыкчызы бооп-тур. Ынча дээрге, ол карманындан

кызыл карттыг шынзылга ужулгаш, даргага тутсуп берген. Тус шынзылганың ээзи кымның оглул дээрзин дарга, номчупкаш, артында-ла дедирленип, аткаарлап чоруй: «Буруулуг болдум» — дээш, үне-ле халаан. Артканнары чүвениң ужурун билбезе-даа, соондан эдерипкен. Алик таңма баскан ол бижиин көргүзержеле, кым-даа аңаа дегбес дээрзин оолдар билир. Ынчаар боданып каап, машина мунуп чор мен дээш, пиво, водка ишпейн, Кежик танцылаан улус аразында Ай-кысче көрүп олурда, оозу чанынга кээп, танцыже чалаан. Уругнуң чиңге белинден тудуп, топтуг, кем чок чараш карактарже удур көрүп тура, он сес хар четпээн назынында чүгле бо көрүштү, чүгле бо уругну манап чораанын ол билип каан. Чедип келген ынакшылды оол, суксаан-кагаан эриннеринже дамды сугнуң дүшкени дег, камныг хүлээп алган. Ай-кыс... Танцы үезинде Кежик чүнү-даа ыттаваан, ынчалза-даа оожум өөрүшкүден баш дескинип турган. Уруглар, оолдарның эзири элээн дыңзып, ийи-ийи болуп алгаш оякталып, аңгы хөөрежиپ турарлары-даа бар. Эштериниң дилээ-биле элээн каш ырларны гитарага ойнап, ооң дыңнакчыларының аразында Ай-кыс бар дээрзинге оол улам хөөн кирип, ырлап олурган. Амдыызында чүү-даа болбаан, олар орта чугаалашпаан-даа. Ынчалза-даа Кежик боду билип турган, ооң чүрээнде чүгле ол, Ай-кыс, өске кым-даа звес.

Шак орайтап, дүн ортузу ажа бээрге, Кежик өөрү-биле байырлашкаш, үнер деп чорда, Ай-кыс база чоруурунга белеткенип, бажыңыга чедирип каарын дилээн. Алик уругну артып каг деп ээрешкеш, чадап каан. Улуг, бичии-даа кижиден кажан-даа чок деп харыы алырынга ынак звес болгаш, Аликтиң эзирик угаанының албызы кирип, Кежикти буруудадыр сагыштыг апарган. Чанында турган бильярд столундан кий ыяжын сегирип алгаш, олче халый берген. Аликтиң ону согар дээш карбаш дээн холун ара доскаш, ол-ла ыяжының ужу-биле хөрээнден идип чорудупкан. Оозу ынаар-ла өрээл ужунче барып дүжерге, эжикти ажыткаш, үнер деп чорааш, артында: «Эй, аал, турам!» диген үнче хая көрнүп кээрге, Аликтиң акызы ооң хөрээнге бижек-биле чаңгыс шашкан. Оол дораан-на Ай-кысче көрүнген. Уругнуң улуг карактары бе азы авазының бе, та Игорь даайының карактары мөндүш дээн ышкаш болган соонда, чер-дээр чиндиңейни бээрге, оол шалаже кээп дүшкен.

Кежиктиң эжи Дима элээн үе эрткенде, эмнелгеден Игорьнуң

пейджеринче: «Салчак Кежик реанимацияда. Байдалы ынаныг чок берге» дээн дыңнадыгны чорудупкан турган үе ынчаар эгелээн...

Ада кижиге чаш оглунуң чараш, чалыы назын өйүндө өлүп чыдарын көөргө, чугаалап четпес муңгаранчыг. Чугаалаптар дээрге, кымга чугаалаар сен. Хомудап, чоктап кээр сеткилицни, шынап-ла, шагжаң болгаш, хөрек-ле шыдаар боор оң, шыгжап алыр. Харын чүрек-ле шыдажыр болза аан, үүлөң сени хөлеге дег эдерип чоруур, черле чыда калбас. Аар кезишкин соонда доктаамал эм дамдыладып, доктаамал медресел чок чыткан оглунуң чанынга Игорь чеже дүннү эрттирбээн дээр. Бодаарга-ла, оглу тынмай чыдар ышкаш боорга, чүрек өлүп, харап, дыңнаалаарга, тынып чыдар боорга, өөрүшкүдөн чеже катап дирлип кээп турганын кым санаан деп. Игорьнуң хилиң кара дыдыраш бажын чаңгыс дүне хыраалай шонупкан ак дүктөр ону бөгүн сагындырып кээр.

«Бистер болур-чогуур хемчеглерни алган бис, ам чүгле аныяк организм шыдажып үнө бээринге идегээр апаар» — деп, эмчилерниң домактанганы шын болган: он дөрт хонгаш Кежик миннип келген. Олче өөрүшкү-биле шаг чок көрүп чыткан Кежикти Игорь: «Оглум...» — депкеш, оон ыңай чүвө чугаалап чадап каан. Изиг-изиг карак чаштары ооң чаактарын куду оя чиртип бадып турганын ол эскербээн — ооң Кежиге дириг! Бурганым-на бо, оглу ынчаар хилинчектенмезин дээш, ачазы тынын-даа бээринден чалданмас ийик. Амыдырал — аныяктарның оюну. Өлүм ону үспезинем...

Эмнелге, бажың, ажыл аразыңа чоруп турда, бир ай эрткен. Оглу бичиилеп кылаштап турар апаарга, бажыңынче үндүрүп алган. Болган чүүл дугайында аразыңда ол-бо деп чугаалашпаандаа. Кежикти бижектээн оолга хомудал билдиришкени милицияга дораан берип каан турган. Каш хонганда даштын машина чедип кээрге, Игорь үнө берген. Машинадан дүжүп келген оолдарның бирээзи тудуп чораан кара портфелин шык кылдыр ажыдыпкаш, чада тудуп көргүскеш: «Чүс муң рубль, билдиришкениңер дедир ап көрүңер» — деп, келген херээн чугаалаан. Чүс муң рубль. Кежиктиң он сес харлаанын, он сес даң хаяазын уткуурун кажыыдал-биле солуй тудуптар часкан кижилер ооң оглунга ынаан, арын-нүүрүн, ат-алдарын, эр шинчизин чүс муң рубльге үнөлөп турар ышкажыл. Акша-биле кижини канчал хемчээр боор, чөгенчиг-дир. Чеже-даа бай-шыырак

болзунца, чуртталганың үнөзи ат-алдар, акша-мөңгүндө эвес, ажы-төлдө болгай. Ол ынчаар бодангаш, акшадан ойталап кааптарга, чоруп бар чыда, келгеннерниң бирээзи хая көрнүп келгеш: «Ажырбас, ийи чыл четпээнде-ле дуңмавыс үнүп кээр, сон көржү бээр бис» — дээш, базып чорупкан. «Мен база-ла ажырбас мен, силерниң дуңманаар оода-ла ийи чыл дургузунда акша чыдынга эвес, кижилерже хол көдүрерге, хоойлу хоржок боор чүве-дир деп билип, чурумга өөрөнгөн. Баштыг оол болза, түннелди үндүрер боор» деп боданмышаан, Игорь бажыңынче кирип келген.

Апрель 30. Кежиктиң он сес харлаан хүнү. Игорь май 2-де бежен ийи харлаар, «Май айда төрүттүнерге, бүгү чуртталгазында хилинчектенир деп орус чон чугаалажыр, мээң амыдыралым ынчангаш ындыг ирги бе?» деп Игорь, төрүттүнгөн хүнү кээрге-ле, боданыр чораан. Кежик ооң бажыңынга чурттай берген олчаан, ол ынчаар бодавастаан, харын-даа төрүттүнгөн хүннеривис чүгө чаңгыс хүнде болур кылдыр чаяваан чоор деп хомудаар-даа. Кежиктиң төрүттүнгөн хүнүн демдеглээри-биле «Кызыл» ресторанының алдан кижиге олуттуг улуг залын баш бурунгаар чагыдып алганнар. Аалчыларның хөй кезии аныяк-өскөн: чаңгыс классчылары, спорт школазында эштери, чоок-кавы бажыңнарның оолдары, уруглары. Улуг улустардан кол-ла аалчы Кежиктиң даай-авазы, Игорь боду Лида-биле. Уругларының авазы ынчангы муңчулуушкунундан пат боорда үнгөн, чажыргаш канчаар, психоневрологтуң дузазы-биле. Олар шупту Кежикке дыка ынак, чаптаарлар.

Келген аалчыларны шалыпкыны-биле олуртупкаш, Игорь байырлыг кезээни ажыдып, сөс алгаш: «Ада кижиге оглу-биле кады чоруур, кады улгадыр, эдержиринден өске аас-кежик кайдал» — деп чугаалаан. «Оглум» депкеш, ооң үнү сирлеш дээнин эскерер-ле кижиге эскерген боор. Ынча деп хостуг, чоргаар чугаалаарының чажыды — чүрөөн саргыдып, хуулуп чораан балыы экижип, ис чок читкени ол. Дашкада шампанни көдүрүп тура, ол Кежикти чанынга туруп алырын дилээн. Ак торгу-биле шып каан белээн часкаш, оглунга дамчыдып берген. Оозу тудуп алгаш, топтап көрүптерге — тулган дээн чурукчунуң шеверлеп кылганы авазының портреди. Авазының кезээ шагда уттундурбас шырайынче оглу көрүптерге, оозу чымчак, хоюг үнү-биле: «Он сен харлааның-биле, оглум» деп байыр чедирген ышкаш болган.

Кайызы-даа чырык өңнүг костюмнер кеткен ийи адашкы стол ужунга кожа туруптарга, бот-бодунга дөмей деп чүвезин кайгап-харап, олурган аалчылар адыш часкавышаан, дашкаларын көдүрүп, магадааш, бир хөлзээннер. Лена олар ийиже портреттен көрбүшаан, бүгү-ле чүвени билип, өөрүп турган ышкаш сагын-дырган.

Оглунуң төрүттүнген хүнү дээш ийи-бир дашка көдүрүпкен Игорьнуң хөрек-чүрээ хөлзеп, улуг залда танцылап турган эштериниң аразында Ай-кыс-биле танцылаан оглунче үр-ле көрүп олурган...

База бир чыл эртип, ам база час дүшкен. Чодураалар частып, аккыр чечектериниң чыды-биле Кызыл хоорайны айдызап, шимээн. Айдың дүне уйгузу келбейн баарга, балконунга турган Игорь телефон медээзинден серт дээн. Бодалынга дораан оглу кирип, сеткили дүвүрей бергеш, тудуп аарга, ылап-ла Кежик.

— Ачай!

— Ийе, мен-дир мен.

— Ачай, оолдуг болдум, Игорь деп адап алдым. Ачай, дыңнадың бе, Игорь деп, ачай! — дээн Кежиктиң өөрүшкүлүг үнү ачазынга аас-кежиин дамчыдып, октаргайже тарап турган. Ооң салым-хуузунга амыдыралдың үш дээрбээ ынчаар тутчуп чыдары ол — Игорь боду, оглу Кежик, ооң оглу бичии Игорь. Оглунуң оглу ооң адын алган. Амыдыралының аас-кежиин улам долу апарып, Игорьну тып чедип келгени ол. Чуртталга чараш-тыр сен, четтирдим...

Эрес-оол МОНГУШ

КОДАН-СОГАР

Кижилерниң чиңгине-даа, шола-даа аттарының тывылганы-биле холбашкан хөй-ле таварылгалар бар. Бо шола аттың тывылганы база-ла солун.

Күстүң адай айының ортан үези. Хар шагда-ла чаапкан. Кожууннуң бир ырак сумузунга ажылчы чон хуралы болур дээн. Олче кожуун чергелиг чамдык албан-организация черлериниң удуртукчуларын чалаан. Кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелиниң чиик машиназынга дөрт удуртукчу олурупкан. Машина шимчеп үнүп турда, орук чериниң даргазы:

— Бар чыда, бажыңымга кире кааптар мен шүве, дуңмаларым — дээн.

Чолаачы дарганың бажыңының чанынга халдып келгеш, машиназын тургуза каапкан.

Борис Херелович бажыңынче киргеш, үр-даа болбаанда, хаптыг боо, дайзада октар тудуп алган бо үнүп келген. Борис Херелович машина эжиин ажыда кааптарга, көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги олура:

— Па, командировка чоруур дээн даргавыс аңнаар деп барганы ол бе? — деп баштактанган.

Демгизи:

— Аңныыр сезонунуң үезинде кижиге канчап боо чок чер чоруур боор — дей тыртып каан.

Удаткан чок «УАЗиктиг» даргалар Хаактыг-Кежигге халдып келгеннер. Оруктуң ол-бо талаларында кодан истерии-ле хөй. Борис Херелович олче көрүп чорааш:

— Ажылчы чон хуралының эгелээр шагы ырак-ла болгай. Кежээге чедир суурга чүнү канчаар деп бис. Кодан изиниң хөйүн көрзүңерзе. Үр болур эвес. Бо чаттылып чоктаан хаактардан черле кодан үзүлбес чер чүве. Мен дуу үзүк черге дозугга олуруп алыин, силер үстүнден куду хоюзуп көрүңерем, оолдар — деп, мындыг.

— Ынчангай-ла бис — деп, кады чораан өөрү чөпшээ-решкеннер.

Борис Херелович хаактарның үзүктелген черинге дүжүп калган. Сегиртикчилер хаактар кыдыы-биле ынаар-ла халдып чоруй барганнар.

Борис Херелович ол-бо кылаштап, көрзүнүп тура, кодан-нарның аргыжар кокпазының кыдыынга олуруп алгаш, боозун октап алып дээш, өөренген чаңчылы-биле белин суйбангылаан. Октаптыг дайзазы чок. Машина иштинде уттуп алган болган. Чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, аңгадай берген олурда, мурнунче шиглей шылырт дээн дааш үнген соонда, кончуг-даа улуг ак кодан бо үне халып келген. Девидээн уу-биле Борис Херелович:

— Ү-үк! — деп алгыра каапкаш, тура-ла халаан.

Кодан харны бурт кылдыр олура дүжүп чоруй, ойда кээп дүшкен. Борис Херелович маңавышаан баргаш, чыткан коданны боозунуң ужазы-биле улдап-ла дүжүрген. Дырыс дээн соонда, боозунуң ужазы сынып чаштай берген. Аңчы сынык ужалыг

боозун тудуп алган, аңгадай берген турда, кожууннуң харылзаа белдириниц даргазы талдар аразындан үнө кылаштап келген. Эжиниң чанында чыткан коданны көрүп кааш:

— Боо дагжааны дыңналбады чоп. Бо канчаар өлүрүп алдың? — деп, элдепсинип айтырган.

— Соп-ла алдым — деп, мындыг.

Ол аразында кодан сегирткен эштери четкилеп келген. Борис Херелович боозунуң сынык ужазын эптей тутпушаан:

— Коданнаанымда черле ындыг, ок хоратпас, багай майтактарны соккулап алыр кижин мен — деп, мактанган дээр чүве.

Кортканындан коданның чүрэзэниң хавы чарлып чаштай берген болган дээрзин Борис Херелович олчазының эдин бузуп олургаш тодаратканын кым-даа билбес.

Ол таварылга соонда-ла улус Борис Хереловичини Кодан-Согар дижир апарган. А чамдык кижилер ону Согар-Дарга-даа дижир-ле. Борис Херелович бодунуң тып алган шолазын атсына берген. Ынчаар-ла кезек үе иштинде даргавыс чиңгине адын чидирген турду. Ам харын аңчывыстың назы-хары улгадып, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн соонда, документ езугаар ады чоорту эгиттиниң эгелээн ийин.

ЧАЖЫТ ЧЕВЕГ

Чевег. Чааскаанзыргай эрги чевег. Ооң чажыдын, ооң төөгүзүн билир кижилерден кым-даа артпаан. Чевегниң кударанчыг төөгүзүн чугаалап берген Агана кырган-авай ам чок. Шагда-ла төнмес уйгузун удуй берген. Чавынчыктың мөчү-сөөктериниң артынчыларын чыггаш, кырындан чажыра базырып каан даштар безин чер өрүп, билдиртир-билдиртпес апарган чыдар.

Шыргай арыг иштинде чоон, чокпак шиви дөзүндө шак кол чажыт чевегни күскү үеде дүшкөн бүрүлөр, а кыжын чагган хар шыва ап, чажырыптар, ынчангаш чылдың ол үелеринде ону кым-даа эскербес. Ында-хаая аңаа кээп, ооң кырынга диригдаа, кылымал-даа чечектер салып каар турган каржы, аар човулаңны эдилеп эрткен ийис уруглары база-ла каш чыл бурунгаар соңнуг-мурнуг чок болганнар.

1940 чылдарның эгези.

Ортумак шыдал-быралдыг, үжүк-бижикти баштай-ла өөренип алкан бодунуң сумузунда кижилерниң бирээзи арат Чавынчыктың

өг-бүлезин үениң халаптыг, каргыштыг чалгыы хөмө таварып келген.

«Бай ызыгуурлуг болгаш, чаа эрге-чагыргага удур үзел-бодалдыг» деп нүгүлдеткеш, эт-хөрөңгизин, мал-маганын хавырткаш, хамааты эргезин казыттырып шиитирген. Ол каржы аажылаашкынны болгаш шииткелди кадыы багай кадайы ууп шыдаваан. Медерелин ышкынгаш, ол-ла хевээр дектерилбейн барган. Чавынчык чеди харлыг ийис уруглары-биле арткан. Оларже ээ көрнүр улус-даа чок. Кожалары, эдержиپ чораан таныш-көрүштери хая көрнү бергеннер. Үнген-кирген чону үзүлбес турган Чавынчыктың өөнче ам кым-даа кирбестээн. Чүгле кады төрээн кыс угбазы Севеңмаа биле честези Күдер ында-хаая кире дүшкүлээр, ол-ла. Ооң өө-биле кады-кожа хонар өглер-даа чок, дескелексээр. Иези чок арткан кээргенчиг ийистер-биле кады ойнаар уруглар-даа чок. Кожазы аалдарның уруглары оларны чанынче чагдатпас. Ооң уламындан Чавынчыктың эре-шооваа өзүп орган уругларының сузу бастынып, артында карактарының көрүжү безин куду, муңгаргай, хаалчак апарганнар. Уругларының ындыг байдалын көргөш, Чавынчыктың баары ажып, карааның чажы чайгаар-ла төктүп келир.

Бир-ле хүн ийистер кожазы аалдың уруглары-биле ойнап турда, херээжен кижин дөң кырындан харап келгеш:

— Бээр келиңер. Эрге-чоктар уруглары-биле ойнавас чоор — дээш, уругларны кыйгырып апарган.

Чинчиваа биле Шуру ачазынга маңнажып келгеш:

— Эргең канчап барган кижин сен, ачай? Чүге улус бисти эрге-чоктар уруглары дээр чүвөл? Чүге улус уругларын бистин-биле ойнатпас чүвөл? — деп айтырганнар.

Шак ол айтырыг ындында-ла ажыг-шүжүгте бергедежиپ чораан Чавынчыктың сагыш-сеткилинге шуут-ла харлыктыр дегген. Кезек ыт чок олура:

— Бичии улус үен-даян чүве айтырбас чоор — деп каан.

Кижилерниң эрбенниг сөзүн дыңнап, куду көрүүшкүнүн шыдажып эртип, кызагдаашкын адаанга адашкылар барык чартык чыл чурттап келгеннер.

Бир-ле хүн Чавынчыктың уруглары чүгээр-ле дээн хептерин кедип алгаш: «Маевка көөр бис» — дишкеш, чорупканнар. Удатпаанда уруглары карактарын ыжыдыр ыглажып алган чедип келгеш:

— Ачай, эргевис канчап барган улус бис аан. Школага өөренир эргевис ол чок. Уруглар-биле ойнаар эргевис ол чок. Маевка көөр эргеңер чок дээш, ойдадыптар чүве-дир — дээш, шүжүңейнип ыглажы-ла бергеннер.

Чавынчык уругларын эрай деп аргалап алгаш, ашкарып-чемгерип кааш, таакпылап, боданып олуруп-олуруп:

— Мен ыяштап эккэйн, уругларым. Өңөр таптыг ээлеп, ойнап олуруңар — дээш, уругларының баштарын чыттагылап кааш, чеп аргамчы, балды алгаш, чорупкан.

Элээн болганда ачазының кады төрээн угбазы Севеңмаа чедип келгеш:

— Ачаңар келгижеге чедир чаныңарга олулар дээш келдим. Чорук-херек бүдүрүп алгаш, үш-дөрт хонуктан келир мен дээр чорду — деп, мындыг.

Хонуктар эртип-ле турган. Уругларның ачазы сураг. Чавынчык ол хевээр ээп келбейн барган. Угбазы, честези чөгел төнгүжеге сураглап, дилеп келгеннер. Түңнел чок. Чавынчыкты көргөн, Чавынчыкка ужурашкан кижиде-даа тывылбаан. Ам канчаар, угба-честези читкен кижиниң өөн бускаш, кажаазының кырынга базырып кааш, өскүс уругларны өг-бүлезинче ап алганнар.

Чавынчык читкеш бир чыл чедер чыгап чорда, каттаан уруглар ооң мөчү-сөөгүнге таваржы берген болган. Кууларып калган кижиде сөөктериниң кырынга кылаштажып келгеш, корткан, деидээн уруглар өглеринге маңажып келгеш, көргөн чүүлүн ада-иелеринге чугаалааннар. Уругларның бирээзиниң авазы ооң дугайында Севеңмаага кээп дыңнаткан чүве-дир. Чавынчыктың мөчү-сөөгү ол-дур дээрзин угба-честези хевиниң артынчыларындан, шивиниң адакы чоон будуунда баглап каан чеп аргамчызындан болгаш балдызындан танып кааннар. Шивиниң чанында турар кургаг сыраның унун балды-биле чона шапкаш, кара будуктуг бөдүүн карандаш-биле:

«Уругларымның ыы-сыызын дыңнап, кижилерге оларны куду көрдүрүп чорааш, чурттап шыдавас-дыр мен. Өскүспейлерни бодуңга ижиктирип ап көр, угбай» деп бижип каан болган.

Эргезин казыткан кижиде чок апаарга, кижизиг езу-биле ажаары безин хоруглуг турган үе-ле болгай. Ынчангаш Севеңмаа биле Күдер Чавынчыктың ында-мында тарай берген чыткан мөчү-сөөктерин чаңгыс черге бөлгөш, чажыды-биле ажааган аттыг бооп, даштар-биле базырып каан улус болду.

Эрте чажындан-на эки-баакты ылгап билир апарган ийистер улгаткыже чедир ачазын манагып, сураглап келгеннер. Сөөлүндө Севеңмаа дунмаларыңа чүвениң ужурун чугаалааш, ачазының чевээнге чедирип чораан. Кызагдалга таварышкан кээргенчиг төлдөр ажыг-шүжүггө, ундарал-муңгаралга алзып чорааш, орта амыдырал-даа көрбедилер. Эртем-билиг-даа чедип ап шыдавадылар.

— Кем-буруу чок актыг кижини безин хайыралыг амытынынга боду-ла четтине бээр кылдыр кызагдал, албадалга таварыштырып чораан аар, будулгаазынның үелер төөгүвүске турган чон-дур бис ийин — деп, Агана кырган-авайның ханы бодалга алзыпкан чугаалап органын бо-ла сактып келир мен.

Аңчы-оол ОЧУР

КЕС КЫРЫНГА

1

Чечен Республика азы, ол черниң чону чеченнерниң адаары-биле, Хостуг Ичкерия. 1996 чыл. Июнь ай. Грозный хоорай.

Ынчан Тываның милициязының тускай даалга күүседир отряды бо хоорайның Старопромысловский районга дугаары он тос доскуул постузунга турган. Пост Грозныйның шала кыдыында. Постувустуң тургузуу мындыг хевирлиг. Ону долгандыр камгалал бедик хананы дөрбелчин бетон блоктардан туткан, иштии талазында удуур-чыдар, дыштаныр улуг эвес вагончугажывыс бар, постунуң дал ортузунда чем хайындырар суугу турар, азыгда сери адаанда харылзаа рациязы биле боо-чепсек шыгжаар черивис бар. Ханызы кижиги дурт-сынындан арай-ла чавыс оңгуларны постунуң даштынче үндүр казып каан — боолаашкын үезинде дайызынга удур от ажыдарга, эптии аажок. Постунуң шуут чанынга дайынчы куяк машинаны орукче көрүндүр тургузуп каан. Халдааннар-биле боолажы бээривиске, ооң биске дузазы кончуг. Грозный хоорайның Старопромысловский районнуң шериг комендатуразы биле постунуң аразы 23-30 километр болгаш, ижер-чииривисти, ок-чепсекти оон эккеп берип турар.

Дужувуста, орук кежилдир, үш каът бажың бар. Соонда дыңнаары-выска, политехниктиг училищениң бажыңы болган. Мырыңай чанында училищениң сургуулдарының ниити чуртталга

бажыңы биле чедир туттунмайн баргач каът бажың. Элээн ыракта чоннуң бараан-сараан садар саарылга төвү, ооң чоогунда каът-каът хөй чуртталга бажыңнары. Оруктуң өске кыдыында бензин кудар частып калган станция. Ооң артыы талазында бичии аргажыгаш. Элээн ыракта бедик-бедик херимнерлиг чуртталга бажыңнары.

Отрядтың дайынчыларының хүндүс кылыр ажылы эрткен-дүшкен машиналарны, оларның чолаачыларының болгаш машинага чораан кижилерниң документилерин шыңгыы хынаары, тускай даңзыга демдеглээри. Хыналданың кол-ла сорулгазы — ок-чепсек, частыр бүдүмелдер ма-шиналарга чажырып сөөртүрүн, россияжи эрге-чагыргага удур дайылдажып турар чеченнерниң дайынчы бөлүктөриниң кежигүннерин илередири. А кежээкиниң тос шактан комендант үези эгелээр. Ынчан хоорай иштинге кандыг-даа шимчээшкин болбас ужурлуг. Бир эвес посту чанында оруктап чадаг кижиде-даа, машина-даа чоруп оор болза, баш удур сагындырыг кылдыр чырыыр ракетаны дээрже адып үндүрер. Ындыг сагындырыгны тоовас, харын-даа мырыңай айыылдыг хире болза, дагын сагындырыг чокка дораан узуткаар. Дайын үезиниң дүшкүүрлүг байдалының чуруму ындыг.

Дүне, хайыр манаан аңчылар дег, долгандыр хайгаарап, хайгыылга ора хонар бис. Чамдыывыс хайгыылга олурда, өскелеривис дыштаныр, мындыг бис. Бир катап ээлчеглиг хайгыылга турумда, даң агарып келген. Уйгузураанымдан эзеп каап, « Адырам, бо хары черде чүү хире үр болу бердим. Май бирден июнь алдыга чедир каш хонук эрткен чоор... Шынап, бөгүн Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулда хүнү болгай» деп боданым турумда, артымдан Соңгур-оол Оюннуң үнү дыңналы-дыр:

— Бо, чаъс деп чүве чаар оран бе?!

Хая көрнүп кээримге, дээрже көрүп, дөңгүр бажын суйбап тур.

Шынап-ла, бис маңаа, Чеченге, келгенивистен бээр чаъс чаап турганын сагынмас болдум — кааң чай болур хевирлиг. Хүндүс изии дээрге кедергей — чүгле хөлеге эдерер бис. Бо черниң мындыг изиинге чаңчыкпаан кижиге халалыг берге. Тывага, ылаңгыя Кызыл хоорайга, чайын чеже-даа изизе, өйлүг-ле болгай. А мында изии, хөөредир болза, суг хайны бээр.

— Сериин тайгаларлыг төрөөн Тывамны сактып кээримге, хат-салгыны сырыннай берген дег боор-дур — дээш, Соңгур-оол мээң эктим кырынга холун салып алгаш, бир-ле чүвени ханы бодап тур.

Шын-на сеткилимден:

— Тывавыс дугайында чугаалавайн көр. Чаныксанчыг-дыр — дидим.

— Чүү-даа канчаар, изиинге шуут шыдавас-тыр мен. Тайганың кара-суглары караамга көстүп, соогу аксымга билдинип кээрдир — дээш, эжим хей-ле черге чараазын сыыртынып алды.

— Аас долдур чаңгыс пактапкан болза көрем — депкеш, анаа-ла үнүм сирлеш кынып, хөрээм ажыдыр улуг тындым...

Хенертен бистиң чугаавысты рацияда алгы-кышкы үзүп каапты. Дыңнап турарывыска, комендатураже баар кол орукта саперларже халдаашкын болганы билдинип келди. Оларның аразынга бистиң отрядтың оолдары база ында бар болгай. Кол орукка миналар салган азы салбаанын комендатурада арткан эштеривис өске саперлар-биле кады эртениң-не хынап турар. Канчап билир, оруктарга фугастарны, миналарны азы өске-даа частыр чүүлдерни дээрбечилер дүне салып каап болур. Ол частыр чүүлдер хүн бүрүде аңгы-аңгы тургузуглуг боор. Ээриилдерни, демир кескиндилерин, шил бузундуларын частыр бүдүмелдерге холуй суп каарга, оларның казылган черинге хөй кижилер балыгланыр, азы өлүр. Ынчангаш оруктарга частыр чүүлдер дилеп тывары кончуг айыылдыг ажыл.

Шала соп каан тарбаганнар дег удуп чыткан эштеривисти оттуруп, рацияда дааш-шимээнни дыңнаттывыс.

Саян Тагба улуг тынгаш:

— Эртен даң бажында орук хынаарын билип алгаш, халдааннар-дыр — деп чугаалады. — Ам мырыңай шуут кедеп турар аларганнары ол-дур.

Саперларже халдаан черде дайынчылар-биле оон-моон харылзашкан кижилерниң аразында чугаалашканы, янзы-бүрү командалар рациядан үзүктел чок дыңналбышаан.

— Че, орукче үнээлиңер! Шупту белең турар-дыр — деп, Саян шириин чугаалааш, автомадын алгаш, орукче баштай кылаштап үне берди. Олурган оолдар шалыпкын тура халыштылар. Тагба Саян, Оюн Соңгур-оол база мен үжэлээ орукче үнүп

келдивис. Кел чораан машинаны дораан доскаш, хынап көргөш, орукка ындыг-мындыг чүнү эскергенин чолаачыдан айтырдывыс. Озал-ондактыг хире чүнү-даа эскербедим деп ол харыылады. Кижн бодаарга, орук аксында болган чүвени көргү дег...

Дууш четкелек чорда куяк машинага үдеткен Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдазының соңгулда комиссиязы келди. Үжен шаа четпес шагдааларда чүү боор, шалыпкын соңгуп кааптывыс. Дараазында дозуг постузунуң кайда турарын бистен айтырып алгаш, комиссияның кежигүннери улаштыр чоруптулар.

Ол хүн бистиң отрядтың командириниң оралакчызы Сергей Дамдынович Лудуп, штаб начальниги Шолбан Буянович Күжүгет биле дайынчы шагдаалар Дмитрий Лакпа, Кежикей Ондар ок-чепсек, аш-чем чедирип келгеш, мындыг өөрүнчүг эвес медээ дыңнаттылар. Эртенгиниң беш шак үезинде орукка миналарның бар-чогун хынап турган саперлар, оларны камгалап чораан дайынчыларже теректер аразындан хенертен боолаашкын эгелээн. Бистиң дөрт эштеривис балыглаткан, бирээзи милицияның капитаны Вячеслав Сааяевич Доңгак. Ооң балыглаттырганы аар, байдалы берге. Дайызыннарже удур боолап, от ажыткан болгаш, ок-чепсектиң даажын дыңнааш, комендатурадан өске шагдаалар дүрген дузалажып келген. Дээрбечилер аткылажып чоруй, дораан дезде бергеннер. Боолаан кижилерни сүргени түңнел чок болган. Олар база билир-ле болгайлар — дайынчы куяк машиналыг шериглер келир деп. Ынчангаш дүрген-не ырааны дээр.

Бо медээни дыңнааш, чырык хүндүс дүн дүшкен дег, ишти-хөңнүвүс караңгылай-ла берди. Чамдык шагдаалар хорадаанындан октаныр, шываданыр-даа, өскелери шуут дорт кыжанып турдулар: «Кончуг четкерлерни канчаар эвес бис!...» Шолбан Буянович бисти оожургадып:

— Че, оожум, оолдар! — дээш, кезек боданып олургаш, шириин чугаалады. — Билбес эвес силер кайда келгенивисти. Минута, секунда аразында чүү-даа болур болгай. Дайында бир дугаар келген эвес силер.

Оон тургаш:

— Кадыгланыр херек! Кадыгланыр! — деп, катап-катап чугаалааш, эжик аксынга баргаш, хая көрнүп келгеш: — Тыва чонувус «Серемчиде хорамча чок» дээр болгай. Ынчангаш чүү-даа болурунга белен туруңар — диди.

— Ажык боолаашкындан дайызыннар ырбапкан-дыр. Дөмей-ле таваржы бээр бис, оолдар — дээр, Сергей Дамдынович туруп келирге, бис шуптувус база туруп, постудан үнүп келдивис.

Олар үдеп чораан шагдаалар-биле «Урал» маркалыг машинага олурупкаш, арлы бердилер.

Эштеривис боолаттырган, балыглаттырган деп дыңнаанывыс соонда кежээкиниң тос шак, комендант шагынга чедир аравыста шоолуг чугаалашпайн, ийи-чаңгыс сөс солчуп каап хүнзээн бис. Кижиг бүрүзү бодунуң хууда бодалдарынга дүлнүп чоруп турган. Мээр бажымдан база хоранныг-даа, хораданчыг-даа янзы-бүрү бодалдар ыраваан. Долгандыр турар бүгү-ле чүүлдерге хөңнүм чок ышкаш сагындырган. Ынаар, ыяштар аразында, эткен хектиң үнү безин кулаамга анчыы кончуг болду.

Кежээ орукту дуглап каапкаш, посту иштинде чем хайындырар суугувус долгандыр шимээр чок олур бис. Чем чиирге — амдан чок. Удуур дээрге — уйгу чок. Ынчаар боданып олургаш, Масхадовтуң төрээр сууру Сесе-Юртка чеченнерге эрткен чылын бүээрлеттиргеш, айыылдыг байдалдан чидириг чок дириг үнгенивисти сактып келдим.

1995 чылдың сентябрь 24 хүнү чүве. Кончуг-даа үзүктел чок ак-чаъстап турган. Шынааларда чылар-чылбас туман, ыракта дагларны дуй көжегелеп алган дег, муңгаш-ла куу. Черниң довураа дой болгаш, чаъска өткеш, кижиг кылаштаар-даа арга чок, так кылдыр дужап алган-биле дөмей-ле. Чечен чурту күзүн черле ындыг чер болду. Үзүктел чок дымырады чаъстааш туруп бээр.

Ынчан Тываның ОМОН, конвой болгаш кожууннарның шагдааларының чыынды отряды Чеченге чораан бис. Федералдыг шеригни удуртуп баштап турар Грозныйда штабка кээривиске, биске Шалин районнуң Курчелой суурнуң чанында танк полугунуң чанынга турар силер деп даалга берип каан. Куяктыг ийи транспортерларга үдет-кеш, күчүлүг «Уралдарга» ынаар чорупкан бис. Машиналарның бирээринде аъш-чемивис, идик-хевивис, дериг-херекселдеривис чүдүрүп каан, арткан ийизинге боттарывыс олурупкан бис. Кайда-чүде суурже дыка-ла үр чоруп келдивис. Машинаның брезент шывыын чаъс өткеш, кырывысче дамдылап эгелээр. Дамдылаза-дамдылаза, бистиң идик-хевис көк моон апарып, үңгүрүнче суг кудупкан өргелер-ле бис. Кадыр-каскак орукка машина чайгаарга, чүгле автоматтарывыстан туттунуп алган, эгиннеривис үскүлежип каап чоруур. Машинаның кузовунуң

соонда оолдар брезентини ора кескеш, орбак өттүр көрзүнүп, кайда-чүдө келгенивисти чугаалап бээр, мындыг. Чаьска чагдырып, орукка чайгадып-даа чорза, бичии када кум кыннып база четтигип чоруур мен. Бодаарымга, чаьстың чаары намдай берген-даа ышкаш, дамдылаары чүгээртээн.

Мурнувуста суурнуң барааны көстүп келди. Суурже чоокшулап ора, хөөр чаны-биле эртивис. Сактырга, олар бисти уткуп турар-даа ышкаш. Мээң бир эскерген чүүлүм — чевег бүрүзүндө бичии ногаан пөстер азы пөстер кескиндилери баглап каан. Суурже кирип кээривиске — кара кайгамчык. Машина-техниканы бир дугаар көрүп каан чүве дег, бажың бүрүзүндө кижилер үнгүлөп келгеш, аажок кайгаан турлар. Чамдыктары кудумчуга сйнап маңнажып турган ажы-төлүн херим иштинче киир сывыртап, бажыңнарның соңгаларын дуглап, херим хаалгаларын хаап эгеледилер. Суурну эрткелек чорувуста, достуруг постузу бар болду. Шокар хептерлиг, муңгаш кара чаак салдарлыг шериглер бисти доктаадыпты. Олар бистиң машиналарывысты долгандыр кылаштажып, хынаан хевирлиг болгаш, рация дамчыштыр чугаалашкан соонда, шимчевейн, чаңгыс черге турарын сагындырдылар. Үр болбаанда суурнуң хамык бар-чок машина-техниказы бистиң «Уралдарывыс» кайнаар шимчээр арга чок кылдыр дуй тургулапкан.

Бис хөөкүйлер чүннүң-даа ужурун билбейн, муңгаш брезент шывыг иштинде кожайгылай бергилээн олургулаан бис. Хенертен бистиң машинавыстың чолаачызы орус солдат, брезентини чырта соккаш, кортканы арын-шырайында илдеңи кончуг сымыраны каапты:

— Белен олуруңар, бүзээлеткен хевирлиг бис.

Брезентини дүрген-не чара кескилээш, долгандыр көрүп эгеледивис. Шынап-ла! Боо-хөөлүг кижилер теректер аразында эңдерик болду. Чамдыктары гранаметтарны бисче шыгаап алган, адаарыга белен олургулады.

Бис ам оларның мурнунда тавакта салып каан чем-биле дөмей апарган-даа ышкаш бис.

— И-и-ии, ол-ла чүве бе, оолдар... — деп, Эрес Сааяның сүрээдээн үнү дыңналды.

Ынаар бирээвис:

— Оожум! Оожум... — деп хөрөктенди.

Ол кым дээрзин билбээн мен. Чүгө дээрге бодумнуң хол-будум сириңейни берген. Тура халып-даа кээр мен, дедир олуруп-

даа алыр мен. Даглыг хемниң кыдыында олурган дег, кулактарымга чүгле шиилээн дааш дыңналыр. Аамайланганым кончуг, чүгле эштеримни долгандыр көрүп, база-ла сүрээдээн арыннарынче кайгаарынга өй мен. Олар шупту брезентиниң үттеринден даштыгаар көрүп олурдулар. Бистиң ынчангы байдалывысты сөстөр-биле тайылбырлаары берге. Бир эвес бистиң кайы бирээвис коргуп девидээш, автомат чаза тудупкан болза, дайызын ол-ла дораан муң-муң октар-биле бисти хөмө дарбыдаптар ийик.

Моон ыңай чүү боор ирги деп сестип, манап олурувуста, бир шак эрткен. Брезентиниң ойбаандан көөрүмге, хураган кежи папаха бөрттерлиг дөрт-беш хире кырганнар чедип келди. Бир эвес чечен эр кижии папаха бөргүн кедип алган чоруур болза, ол дээрге ооң эрес-дидим, шииптирлиг чоруунуң демдээ-дир деп бир-ле катап дыңнаан кижии мен. Ак-ак чаак сэлдарлыг, даяңгыштарлыг кырганнар хөй шериг аразында бардылар. Оларның аразында бистиң отрядтың командири подполковник Валерий Ооржакович Тарыма, ооң оралакчылары Геннадий Прокопьевич Адросов, Геннадий Очурович Монгуш база турлар.

Кырганнарның соон дарый хөй ажы-төлүн эдерткен херээжен улус база сөктүп келдилер.

Боо-монгулуг чечен эрлер биле кырганнар аразында изиг-изиг маргыжып, алгыржып үндүлөр. Кырганнарның бирээзи даяңгыжын көдүрүп, согарынга безин белен апарган. Бир эвес оларның дыл-домаан бо кижии билир болган болза, та чүү деп маргыжып турганнар. Та кайы хире үр чугаалажып келген улус чүве, сактырымга, амыдыралымның эң-не узун минуталары, шактары ынчан эрткен ышкаш болду.

Удаваанда машина-балгат шимчеп, чепсектиг чеченнер, кырганнар болгаш чаш ажы-төлдүг херээжен чон тарай бердилер. Командирлеривис база машиналарның кабиналарынга олурупкан. «Уралдар» эггеш, келген оруувус-биле дедир чоруп кагдылар. Отрядтың машиналары суурдан ырагыже чедир ак кабиналыг «Камаз» үдеп чорду. Ооң кырында чеченнер бисче гранатаметтар шыгаап алган турарлар. «Суурдан бисти ырадып алгаш, кыра боолап каары ол-дур, ында кедегде эштери бар боор. Олар аразында харылзажып турар-ла ыйнаан» дээн уткалыг бодалдар бажымдан үнмейн, кажан-на кызаш дээр ирги деп, дыка коргуп чораан мен. Экизи көргөн, чеченнерниң машиназы турупкаш,

оранчок соовуста чыдып каан. Кара малгаштыг оруктап олардан ырай берген бис.

Бодаарымга, чаъс соксай берген, чер улам чырык апарган-даа ышкаш.

— Мээң кончуумну көрүңер даан, эрлер — деп, Лакпа Дмитрий үнү сириңейнип, чугааланы-дыр. — Бо дайынга ийи дугаар кээп турар кижиги дээр аргажок. Автомадым магазиннеринге октар суп албаан ышкакыл мен — дээш, көргүзүп, чиктии аажок хүлүмзүрүп кагды.

Ийи-үш-даа оолдар база, Дима ышкаш, автоматтарының магазиннеринде ок чок болдулар. Бир эвес чеченнер бисти боолап эгелээн болза, черде калбак кештер дег чыдарлар-дыр-ла. Ам кээп чугаа-соодувус үнүп, бот-боттарывысты кыжыржып, каткы-хөглүг апарган бис. Шупту-ла дыка кортувус ыйнаан, кортпас кижиги кайда боор. Ынчалза-даа ол дугайында кым-даа аас ашпаан. Мен база корткан-ирткенимни ыйт чок эрттирип кагдым.

Бо болуушкуннуң соонда Грозный хоорайга катап чедип келгенивисте, командиривис Валерий Ооржакович Тарыма бисти чыскаап алгаш, улуг өөрүшкү-биле:

— Эргим оолдарым! Бо 1995 чылдың сентябрь 24-түң хүнүн ийи дугаар төрүттүнген хүнүңер кылдыр билип алыңар — деп чугаалааш, чыскаалды эгезинден төнчүзүңге чедир көргүлээш, уламчылады. — Чүгө дизе, федералдыг шериглер безин чаңгыс-даа кирип көрбээн Сесе-Юрт суурдан, чаңгыс-даа боо чаза тутпайн, амы-тынныг үнүп келдивис. Бир эвес суурнуң кырганның биле херээжен чону эвес болза, бисти ол-ла черивиске кыра боолап каар ийик.

Черле сонуурга кижиги болгаш, командирден чөпшээредип алгаш, айтырдым:

— Командир, чүгө бисти ындыг амыр салып чорудупканы ол ирги?

— Ийе, ийе — деп, чанымда эштерим мени деткидилер.

Валерий Ооржакович хөрээн алгыдыр чөдүргүлээш:

— Мусульман чүдүлгелиг чон кырган назынныг аксакалдарны дыка хүндүлээр, оларның сөзүн дыңнаар, чеже-даа дээрбечи, өлүрүкчү болза. Бир эвес ынчан аңаа бисти узуткап каан болза, шак-даа четпейн хөй шериг келгеш, оларның суурун «арыглап» эгелээр-ле болгай. Бөдүүн чурттакчы чонга, ажы-төлгө түрөнчиг

амыдырал эгелээр. Улуг назынныг аксакалдар ону бисти дозуп турган чеченнерге бүзүредип шыдапканнар. Бир талазында, тывалар база «кара сөөк» кижилер боорга, бисти чоок кылдыр көргөннери ол боор. Ынчангаш бурган башкы бисти кагбаан — дээш, ийи адыжын кожа тудуп, тейлеп кагды.

2

Шатой суурже бар чораан бис. Бедик меңгилерлиг кадыр-берт даглар, шапкын суглуг ханы хемнер тавартыр орук шөйлүп чоруткан. Хем ишти черлеп чоруп олурувуста, чазылган машина-техника, танкылар көстүп эгелээн. Колонनावыс доктаай берген. Удумзурап чораан оолдар «Чүү болду!?» деп, автоматтар чаза тутку дег девидей бергеннер. Бурунгаар харап көөрүвүске, колоннаны баштап чораан куяктыг дайынчы машина тураскаал хевирлиг чер чанында тур. «Уралдардан» шупту дүшкеш, тураскаал чанынга чыглы бердивис. Арын-шырайы аныяк көстүр, оң талакы чаагында улуг сорбулуг узун сарыг эр:

— Шак бо черге бистиң танк полугун чазын чаа узуткап каапкан. Ынчангаш бо тураскаалды мында тургускан. Шупту аныяк оолдар-дыр ийин. Амыдыралга чүнү-даа көрбээн. Оларның аразындан он чеди кижини амы-тынныг арткан бис — дээш, оңагар сарыг-ногаан карактарындан дамдылап келген чаштарны холу-биле аштааш, үнү сирилеп, оон ыңай чүнү-даа чугаалап чадай берди.

Ооң чугаазын дыңнааш, кижини бүрүзүнүң серемчилели улгадыла бергени ол боор оң, даглар баштарынче сезинчиг көрүп, автоматтарывысты ол-бо туткулаар-даа бис. Маңаа чүү болуп турганын бодап келгеш, моон дүрген ыраарын бодап, далажыксай бердим. Менден өске чоруксаан кижини-даа чок хире.

Бир офицер:

— Дуу бажындан эгелээш, адаанга чедир шөйлүп бады барган узун хоорза хоолайны көрүп тур силер ыйнаан — деп, кандыг-ла бир онзагай чүве көргүскен дег, холу-биле айытты. — Тайбың үеде ону куду улуг даштар бадырып турган болза, а бо дүшкүүрлүг үеде дириг солдаттарны ону куду октап бадырып турган. Даш-биле кижини канчап деңнээр.

Офицерниң хорадаанындан диштери безин кыжырткайны берди. Шынап-ла, ол хоолайның узуну та чеже метр чүве. Ону куду дириг кижилерни октап бадырыптарга, та канчаар

хилинчектенгеннер деп бодап келгеш, эът-кежим чымырт кынды. Дириг кижиниң чырык өртемчейден чарлып чоруткан черинге кайы-даа үеде сагып чораан кажыыдалдың езулалын кылгаш, улаштыр шимчеп үнүптүвүс. Тураскаал көзүлбестеп, ажыт киргижеге чедир агаарже даштаашкыны кылып, боолаан бис.

Шатой суур. Бедик дагларның эдээнде улуг эвес суур болду. Черле ынчаш, ол черниң мээң төрээн черимге дөмейзимээрин кайгадым. Меңгүн-Тайгам караамга чуруттунуп кээр чорду. Кадыр-каскак бизеңнерлиг даглар, шааладыр-шииледир агып бадып чыдар хемчигештер, меңги баштыг тайгалар... Эштеримден эпчоксунгаш, караам чажын бүдүү аштап алыр турдум.

Кат хандызындан янзы-бүрү суксунар кылып турган суур кыдыында завод бар. Аңаа турумчуп алган бис. Кижичеже-даа дайынга чорза, тоомча чок амыдыралче чоорту кире бээр чораан. Боолай бээрге, серт кыннып, ам-на серемчилелдиг апаар. Заводка ийи хире хонганывыстың кижээзинде чемненип олурган бис. Хенертен дааш эвес дааш үнген. Бис шупту черде калбак кээп дүштүвүс. Отрядывыстың командириниң оралакчызы Виктор Чупрасов чемниг таваа-биле кады аңдарлып баткаш, арны-бажы, чаак салы шупту чип олурганы туценка апарган чыдары караам ужунга илдиге хонду. Октар кырывыстан «сыйт-сыйт» кынган соонда, ханаларда ойбактар артып кагды. Ам-на харын, халдаашкын эгелээн-дир деп билип, тура халышкаш, ханаларга ажытталы бердивис.

— Кайын боолап турар-дыр — деп, дааш-шимээн аразындан командирниң үнү дыңналды.

Бажың дег улуг ак доскаар артында Тагба Саян биле Лакпа Дмитрий ырак эвесте дөңче айтып, имнеп турлар.

— Шупту кичээңгейни кедээр бедигээш бажынче! — деп, командир шедиргеленчек үн-биле командылап алгырды.

Ол аразында миномет-биле база боолап эгелээн. Дааш-шимээн күштелип, дүвүренчи дам барды. Завод конторазы боор оң, соңга-хаалгазы чок бажыңче кезек оолдар кире халыштывыс. Кончуг эптиг — соңгалары дорт-ла бедигээшче көрүнген. Маады Аяс, Куулар Артем, Монгуш Аяс, Куулар Мерген болгаш мен соңгалардан карак-кулак чок «кызаңнадып-ла» эгеледивис. Ол аразында чанывыста бедик даш херим артындан улуг пулемет-биле бисче удур боолап эгеледи. Биске

шуут-ла чай алындырбас апарган. Баш көдүрер-даа арга чок — чүглө артывыста хана ойбаңнаар, довурак-доозун бурулаар. Куулар Мergen биле мен херим артында адып турар пулеметче ийи удаа граната октаан бис — черле хоржок. Ынчап чаданып чыдырывыста, дужувуста өрээлдин соңгазындан улуг пулемет «хөректенип» эгеледи. Иштимде «Бистиң оолдар-дыр» деп өөрүп чыдар-даа мен. Тура халышкаш, улуг пулемет-биле уннаштыр үзүк чок боолааш туруптувус. Ол аразында мен үш магазин окту куругладыпкан болдум. Дайызынның өьгүн «бөөшкүн-непкенивис» - ле ол боор оң, шимээн чок барды. Хенертен ханага бир-ле чүве «Хок!» дээн. Та кайывыс ыйнаан, «Граната!» деп алгырып четтигипкен — черге чыда дүшкен бис. «Так» дээн соонда «Көң!»-не дээн. Кулактарым муңгашталып каан-биле дөмей, чүү-даа дыңналбас апарган, чүглө ынаар сыгырып турар ышкаш шимээн бар. Чаңгыс черже көрүп алгаш, кезек када медээреп чыдыр мен. Дискек кырынга олуруп алганымны бодум безин билбээн болдум.

Чанымда Маады Аяс экимден силгээш:

— Канчап бардың, Аңчы? — дээрге,

— Кулак... чүү-даа дыңналбас. Ыракта чүве дег, шала дыңналыр-дыр — дидим.

— Думчуун дуй туткаш, үрдүнүвүт. Оон кулааң дүрбүвүт — деп, эжим сүмеледи.

— Частыышкын хейи-биле дуглай шаапканы ол-дур — деп, Куулар Артем менче көрүнмейн-даа, соңгадан өндейип харавышаан, химиренди.

Артемнун сүмези езугаар үрдүнүптеримге, «так» кынгаш, кулаам ажыттына берди, ынчалза-даа сыылаары хевээр.

Граната часты бээрге, дойлуп үнген дой-довурактан арны ак-куу апарган, чүглө ийи караа кылаңнаан Аястың арнынче көргөш:

— Анаа, анаа — дээш, шала багайтыр хулүмзүрүп кагдым.

Өөрүнчүг чүве — чазылган гранатаның чаштанчыларының, чаяан болуп, кайывыска-даа дегбээни. Чаңгыс багай чүве — боттарывыска ап чораан октарның төнер деп барганы. Октарлыг хааржактарны удуп дыштаныр өрээливисте чыып каан. Иштинден аткылажып турар бажыңывыс биле ол өрээлге чедир он ажыг метр хире. Бо кончуг боолаашкын үезинде ақаа чедип алыры берге херек.

— Че, мен баргаш, октардан эkkэйн — деп, хевинде дой-доозунну кактавышаан, Куулар Артем чугаалады.

— Мен база баар болган-дыр мен — деп, Кууларга ушкажып-тым. — Чаңгыс аай ийи хааржак октар ап алыр-дыр.

Оолдар ыытташпадылар, чүүлдүгзүнгеннери-ле ол боор оң.

Бир ханадан өске ханаже караш кындыр маңнажып-ла кагдывыс. Дайызынның аткан октары «сыг-сыг» кындыр ужуп эртип турлар. Бо кижиниң чаны-биле ужугуп эрткен октарның эзини хүртү долганган-даа ышкаш боор чорду. Маңнап бар чорааш черни көөрүмге, шимчей-даа берген ышкаш сагындырар. Өршээл бооп, октарның биске дегбээни-ле эки. Барган олчаан, октуг хааржактарны апкаш, демги-ле оруувус-биле дедир-ле ыңай болдувус.

Хенертен командиривистин, бар-ла шаа-биле алгырып:

— Шупту мээң командам дыңнаңар! Ам бир минута болгаш, дайызыннар чыдар бедигээшче үгер-боолардан адып эгелээр! Шупту чаштынып чыдыңар! — деп командылааны дыңналды.

Шынап-ла! Кайын-на бир черден снарядтар дааш-шимээнниг ужугуп кээп, дөң кырынга частып-ла эгеледилер. Куулар биле мээң кырымче сай-даш кизиредир хөме-ле келди. Октарлыг хааржактарны черже октагылапкаш, ханалар доразынга чыда дүштүвүс. Дөң бистен элээн ырак-даа болза, ыяш-даш, довурак-доозун кырывысче чаштап-ла турар. Арын-бажывысты холдарывыс-биле дуй туткаш, карактарны шимгеш, шыгырт-ла чыдыр бис. Та кайы хире үр боолаан чүве. Чүү шаг болганда, боолаашкын соксаан. Частыышкыннар, дааш-шимээн соксай бээрге, оолдар ында-мында чугаалажып, идик-хевин кактанып, оон-моон үнгүлөп келдилер. Чыскаалыр деп командылапкан. Чыскаалыпкаш, ончалажып көөрүвүске, кыска боолаашкын үезинде өлүрткен, балыглаткан кижилер чок болду. Оолдарның чамдыызы чаштынып маңнаар дээш, хол-будун шыйбактап алган дээрден башка. Республиканың конвой болгаш кожууннардан шагдаалар элээн девидээн, хараганнар доразынга, майгын артынга чаштынып чыткан болганнар. Оларны ок өтпес деп бодааннар-даа ышкаш. Дайынга бир дугаар келген шагдааларже тускай кичээңгейни салыр деп взвод болга салбыр командирлеринге сагындырыг берген. Тускай белеткелди олар эрткен-даа болза, дайынның өөредии бир өске деп бо таварылга көргүскен.

Бир-ле дүне таптыг-ла он ийи шак үези. Сагышта кандыг-даа дүвүренчиг бодал чок таваар хөөрежип олурувуста, бистин постуванстан ырак эвесте бензин кудар станция бузундуларындан боолай берди. Бедик вагон кырында пулеметчик Монгуш Аяс биле ооң дузалакчызы Дыртый-оол Орлан, снайпер Оюн Соңгур-оол, автоматчик Байыр-оол Эдуард олар «Шупту оңгуларже!» деп командылапкаш, удур адып эгеледилер. Бис база оңгуларывысче шупту кире халышкаш, боолай-ла бердивис. Мен оңгуларның эң ындында азыынга баргаш, кайын боолап турарын таптыг тодарадып алыр дээш, хынамчалыг көрзүндүм. Караңгыда аткан боо кызаңнаар болгаш, кайыын боолап чыдары кончуг илдең. Бензин ку-дар чер чанында ийи черде, ооң ындында кезек теректер аразында үш-дөрт-даа черде адышкыннар кызаңнай-дыр. Мээң чанымда Маады Аяс, ооң ындында Лакпа Дима чыдырлар. Гранатаметчик Монгуш Артыр оңгу ортузунда таваар тур. Автоматчиктер Тагба Саян биле Монгуш Аким барык-ла оңгу кырында үнүп келгеннер. Вагон кырында оолдарның пулемеду чүгле дизирээр.

Тагба Саян вагон кырында оолдар-биле рация дамчыштыр харылзажы берди.

— «Крыша, крыша»! Мен «Оңгу» мен.

— «Крыша» дыңнап тур.

— Чырыыр ракета-биле бензин кудар черни чырыдыр адыптыңар. Чүгле «Чырыт!» деп команда-биле.

— Билдим, билдим. Бис белен бис, «Оңгу».

Саян гранатаметчик Артурже көргөш:

— Че, шайтан хоолайың белетке — дидир.— Бичии изиңнетпес болза, хоржок хевирлиг.

Артур гранатамедун октай шаап алгаш:

— «Шайтан» белен — дей-дир.

Саян рация дамчыштыр командылады:

— «Крыша», чырыт!

Гранатаметчиктин чанында бистер чүгле кулактарывыс дуглап четтик-тивис. Изиш-азыш дээн соонда, бензин кудар чер кызаш-ла кынды. Артур бодунуң «шайтанындан» каш-удаа боолаан. Ол аразында казах нациялыг капитан Аретан Мурзагалиев рация тудуп алган оңгу иштинде ыңай-бээр маңнап-ла тур. Бир маңнап келгеш, бистен ындыг-ла ырак эвесте федералдыг шериг

кезээнден бензин кудар черниң артыы талазында аргажыгашче от ажыдыңар дем медээ келди дидир. Бисте чүү боор, ынаар адып-ла эгеледивис. Бисче ужур аткан дайызынның октары чанывыста теректерге дээп, оларның чөвүрээзи, будуктары кырывысче тоглап дүжүл-ле турлар. Бистиң автоматтарывыста октар төнүп турда, дайызын-кың октары база төнө-ле бергени ол боор оң, оларның боолары шеглей бээр. Автоматтарны катап октап чыдарывыска, снайперлерниң чырыыр октары кызаңайнып, ында-мында «тыс-тыс» кынгылаар. Автоматтарны октап алганывыс соонда, боолаашкын база катап тии-гейнип-ле үнөр. Удурланыкчывыстың талазынче көөрге, оларның боо-лары он хире-даа черде кызаңаар, чамдыкта ийи-үш-даа апаар. Оозун бодаарга, биске бе-лен боолатпас дээш, чыдын солуп турары билдингир. Өйлеп-өйлеп гранатаметтардан боолап каап турарлар. Ынчан бистер оңгу дүвүнче кире халышкаш, үңгүр иштинде тарбаганнар дег чыткылаар бис. Бир көөрүмге, дайызынның гранатамедунуң аткан огу чазылбайн, ындыкы оңгу иштинче чуглуп кире-даа бээр. Менде автомадымның чеди магазини бар. Бир магазинге үжен ок кирер. Магазиннерге октар сугар дээш, оң холумнуң улуг-салаазы суглангылааш, дештип каан. Караңгыда далашкаш, та чеже октар оскунар чүве. Оларны дилеп турар эвес, улаштыр өске ок сугар. Ынчаалдыр-ла девиден аткылашып турувуста, даң агарып келген. Дайызынның талазындан боолаашкын чорту соксап, чүгле снайперлерниң октары ында-мында ийи-чаңгыс сыйтылаар. Бистер соелзүредир куруг черже боолап турган хевирлиг бис. Чырып кээрге, дайызыннар шагда-ла чаштынып чоруй барганнар. Дүнө боолап каапкан октарывыстың холалары оңгу дүвүнде сүстүнүп чыдар. Та чеже ок хораткан улус бис! Арыннарывыс хүрең-куч чүве — чүгле карактарывыс кылаңаар, диштеривис агараңаар. Аткалажып турувуста, дериткен арын-бажывыска довурак-доозун чыпшына кадып каан болган. Хөөредир болза, езулуг негрлер-ле бис.

Эртенгиниң таптыг-ла тос шак үезинде бистиң посту чанынга ажы-төлүн туткан херээжен чон чыгып эгелээн. Орукту машина эртпес кылдыр кургаг терек будуктары-биле дуглап алдылар — өөрөнгөннери-даа кончуг. Ооң соонда тайбың чуртттакчы чонче ок-боо аннып, боолап тура хонган силер деп, мындыг. Оларның бисти «Ельцинниң ыттары. Бистиң ханывыс-биле акша ажылдап ап тур силер» дээн сөстөр кулакка анчыг чорду. Бир херээжен

кижи бисти мынча диди «Арнын көөргө, мусульманнар-ладыр». Уруг-дарыглыг херээженнерниң чыглып келген чылдагаанын бис билип-ле турдувус. Бистиң-биле дүне боолажып турган чеченнерниң аразында боларның ашактары, оолдары-даа бар чыгыы болгай. Удаваанда Сергей Лудуп, Шолбан Күжүгет командирлер комендатурадан чедип келгеш, чон-биле чугаалажып эгеледилер. Кезек херээженнерни эдертип алгаш, дайызыннарның дүне турган туруштарын, ында артып каан холаларны, гранатаметтар холаларын, довурак-биле хөөй теп каан ханнарны көргүстүлөр. Ооң соонда херээжен чон тарап чорутту.

4

Чанар үевис келген — бөгүн-даарта чоруур.

Эът чокта тыва кижичерле хоржок, кужурзураан мал-биле дөмей-ле. Чанар үевис чоокшулаан тудум изиг-ханаксаарывыс дам барган. Постувус чоогунда сайгарылга төвүнге чеде бердивис. Ында шашлык кылып турар салдыг аныяк эрни көрдүвүс. Хой дөгөрөрдө элдеп чон болду. Хойнуң бажын хүн ажар чүкче угландыр салгаш, саадын үзе кескеш, ханын аксып кааптар. Оон хойну адыр терекке аскаш, кежин сывыра соп каапкаш, ишти-хырнын ыттарга октап бээр. Ону кезек көрүп тургаш, шуут шыдашпайн барган бис.

Вячеслав Григорьевич Ким-оол:

— Че, тывалар хой дөгөрөрдө деп чүвени көргүзүп бээр болгандыр бис — дээш, шашлык быжырып турган эрниң чанында барды.

Ооң-биле кезек чугаалашкан соонда, бо келди:

— Хой дөгөрөрин көргүзүп бээривисти чөпшээрешти — диди.

Бисте чүү боор, кажаалап каан хойларның аразындан эң шыырак хойну тудуп алдывыс. Тывалар хой дөгөрөрдө деп шашлык быжырып турар эр-ле чугаалаан боор оң, чанывыска каш кижичыглып келди. Хан кудар, ижин-хырын салыр сава, эът хайындырар шой паш дилеп алгаш, хой дөгөрөринге белеткенип алдывыс. Хойну ойтур кагаш, өзей бээривиске, чыылганнар шуут-ла кайгап кааннар. Ынчанмайн канчаар, өзөп орган кижихойнуң хырнын чара кескеш, ооң иштинче холун суп кириптерге! Хойну сойгаш, бускаш, мөң эъдин хойнуң ээзи шашлык быжырап турар эрге хүлээдип бердивис. Отта тип каан суглуг шой пашка өкпе-баарны дүлүптүвүс. Ижин-хырынны аштап, сугга чуп,

шөжүндүлөргө, чумурга хан кудуп, чөрөмө, кургулдай кылып турарывыс аразында баар быжа берген. Ону согажалааш, сонуургаан кижилерге амзаттывыс. Хан, чөрөмө, кургулдай аймаан бышкан аайы-биле бистиң хой дөгөреривисти көрүп турганнарга саваларга каап бердивис. Олар дыка сонуургап чиир чорду. Хойнуң ишти-хырнын аштап, чөрөмө, кургулдай, хан кылырынга өөредип каарын диледи. Боттарывыс база изиг-ханны, ижин-хырынны, хой дөгөргөндө дүлөр ужурлуг эътти амырап чип алдывыс. Ол черниң хоюнуң эди арай-ла сугзуг боор чорду. Ынчалза-даа эътсирээн эрлерге — дөмөй-ле.

* * *

Чечен Республика, аңаа ок-боо адаанга чораанывыс биске, Тываның милициязының тускай даалга күүседир отрядының дайынчыларынга, бүгү назыда уттундурбас. Амы-тынывыс кес кырында-даа болза, дайынчы даалгаларны төлөптии-биле күүседип турдуvus. Бодаарымга, кандыг-ла бир хуулгаазын күш бисти камгалап, кадагалап чораанзыг-даа.

Моторк ТИРЧИН

ДӨРБЕТ ӨГБЕ

Күстүң тыныжы шагда-ла келген. Оруку хем сап-сарыг хорагай эштип алган. Убса хөл уундан сооксумаар дедир хат оглаңайнып турган. А Таңды-Уула биеэгизи дег эвес, бо күзүн харны эртеле чонактанныпкан. Хүн чүгүрүүндө кире берген.

Хары чурттуң уундан сарыг аъттыг, улуг-ла кара даалың артыңган кара ашак коданче чортуп кел чор. Кадагааты күрүнениң араты дээрзин билип кагдым. Өске черниң кижизи төрөпчезин «чылырт-шак», «чылырт-шак» кындыр тепсенип, куу баглаашка аъдын доктаатты. Узун дынын чаңгыс чеже тыртар кылдыр аъдын баглады эвеспе. Баглаар багга доң херек деп чүве ол ыйнаан.

Дөрбет ашактың дурт-сыны чыкпаксымаар болгаш ооргазы бүшкүк, буттары ишкээр ыргак, ол хирезинде даштыкы байдалының силии хөлчөк. Бо ашакты каяа көргөн кижии боор мен деп бодандым. Таныырым шырайлыг болган.

Моол ашак хураган кежи хаптыгалыг, эдектери элексей берген көк додарлыг, сесиирге дижиливис, дүктүг тоннуг болду.

Кызыл-сарыг хаяаланчак дордум торгу кур куржанган. Оттук, бижек азынган, а оозу ону эр шинчиже кирип турган. Мөнгүн илчирбе кыңгырткайнып, кылаңнады. Кадагаады хары кижичи коьш хынныг бижектерин халаңнадыр салгаш, курун эде-хере тырттынгаш, ам-на тап-билээ, маажым өгже базыпкан.

Ачам баштай чолукшуй-дур:

— Амыр-ла!

— Амыр, амыр-ла! Мал-маган менди, омак туру-ла бе? — деп, тывалай-дыр.

— Тайбың-чаагай! Силерниң чон-бүгүде менди, сол-ла туру бе? — деп, ачам айтырып олур.

Авам чиң-сарыг шайын хайындырыпкаш, «тыва» деп бижиктиг шаажаңга куткаш, ийи холдап сунган. Хоо-тарааны калбак тавакка оваалааш, ак-өремени кырындан чоноп кагды.

Даштыкы хары кижичи шайлап, чемненип, тодуп алгаш, домактанды: «Соктаар-Аңчы хиним кескен. Бистер алышкылар улус-тур бис. Тыва чуртунда Норзаңмаа деп дуңмам бар деп, чоргаарланып чоруур мен. Ынчангаш силерниң аал-чуртуңарда келдим».

Авам каткы-итки-ле барган. Хары кижини биезде көргенин сактып келген. Биезде Соктаар-Аңчы Коьш-Терекке кожазы моол аалга орук аайы-биле кирген чүве-дир. Аныяк дөрбет язы-сөөктүг уругнуң эьди аарый берген. Олчазы оол болган. Ооң хинин кезип буян кылган. Кижичи божууру амыр эвес, чүс сөөгү чештиндинип чыткаш, уруг божуурун чүс-чүс авалар маргышпас ийик.

— Моолда хинин кескен оглум бар деп ачам ярыжык — деп, Норзаңмаа сакты-тыр.

— Ол оол мен-дир мен, дуңмам. Адымны Чимитдорж дээр. Хыл-кызыгаар ыдыктыг болгай. Чурт кызыгаарын кайы-хамаанчок артавас. А мен эртирилгелиг чор мен. Караам суглуг чорда, дуңмам сеңээ душчуп алыр дээш келдим. Оолак шаамда ачам биле хин-ачамга каш-даа катап ужурашкан мен. Ынчан элээди кыс бооп өзүп келген турган силер. Ам дээрге деңге кырый берген. Кижичи өзер, кидис шөйлүр деп чүве бо ыйнаан — деп, хары чурттуң албатызы хөөреп олур.

— Силерни дең-дуң сактыр-тыр мен. А ачаңарны таныыр мен. Игилдээр-ирей дижир бис — деп, авам моол кижиниң сагыш-сеткилин улам сергедипкен.

— Ол-даа шын ийин. Ачам игилге-даа, өске-даа хөгжүм херекселдеринге ойнаары кайгамчык сурагжаан кижиге боор. Чогумна ынчангаш тыва өңнүктери Игилдээр деп шола тураскааткан. Шаанда хин-ачамның аът баштыг игили бар ийик. Ол ыдыктыг эт бар ирги бе? Ойнап көрүзмө ала, дуңмам? — деп, моол ашак дилей-дир.

Ачам олудундан туп-тура халыды. Аът баштыг игилди, көжөгени ажыткаш, ушта соп келген. Хылдарын чуктап-чуктап дөрбетке, ийи холдап мөгөйип, тудусту эвеспе. Моол кижинин шырайыга өөрүшкү-маңнай кыптыга бергеш, хөглүг-хөглүг каттыргылады. Баскактанып олурупкаш, дискээниң кырынга игилдин кашпың бажын үстүрө салгаш, эңмек чазын аяар тыртып, бурунгу эттиң өзүн-баарын суйбай каавытты. Моол биле Тываның тап-дал ортузунда Тестиң ховуларының база дуран четпес шынааларның тыныжы, ооң сырыны өг иштинге сырлып кирип келгензиг, дагдан шурап баткан дамырактың уян үнү шулурткайнып акканзыг, аялгалар дыңналып келди. Кадагааты кижиге боду шуут-ла ырлап бадырыпты:

Аъттар салбас оой,
Узун дыным оой.
Ажыр кастаан оой,
Муңгаш дыным оой.

Баскай баглаан оой,
Чуларымны оой.
Башка сугар оой,
Чүгенимни оой.

Дөөнейлиг ээй,
Доруг бемниң оой,
Төрүп-ле каан ээй,
Дөшпер кунун оой.

Дөңгүр баштыг ээй
Шуваганчының оой,
Төрүп-ле каан ээй,
Төлөп оглун оой.

— Солун-на ыры ийин ол — деп, ачам деткиди.

Тос кулаш сарыг сыдымны кежир октапкы дег чиңге хемниң ол чарыынче дөрбет акызын үдеп тура, авам сес мөңгүн өөктер, ине-чүскүктер болгаш чартык инек кежи былгаарны, улуг-биче шаажаңнарны база конфет-чигир хаптап, үстүг кара таалыңны дүптөп берди.

Аалчыны куруг аъткарбас чаагай тыва чаңчыл бар. Ол аажы-чаңчылды ада-ием ам-даа сагып чорлар. Ол чаңчылды мен база дөзөп алган мен.

Дөрбет даайым оттук-бижекте курундан чешкеш, менче сунган, а ачамга мөңгүнден шуткуп кылган чүген, чулар болгаш буура мойнаа тос кулаш сыдымны белекке туткан.

Кижиниң төрөөн чурту кончуг! Моол ашак аъттанган аайы-биле, хая-даа көрүнмейн, талдар, теректер аразынче ажыт кире берди. Кырган-ачамның хинин кескен оглунуң эккелген сартык-саңмалын ам-на сонуургап, өөрүп, астырын астып, кедерин кедип, ада-ием амырап-ла турдулар. Авамга таалың долдур белек эккелген. Оларның аразында додарлыг хураган кежи тон, сап-сарыг, кап-кара былгаардан быжып даараан кадыг идиктер, көшкүн амыдыралдыг тыва херээженнерге тааржыр хоо, дөмбүң, шай соктаажы база от кыскажы, бичии илиир-даа бар.

Баък төрөлден хары кижиги дээр дижир. Дөрбет даайым олла хевээр аал-коданга изин баспаан. Кызыгаарның ыңдыы талазынче хире-хире харап тургулаар мен. Чимитдорж салын агбайтыр салыпкан, биеэгизи ышкаш «чылырт-шак» кылдыр эзеңгизин тепсенип чортуп кел чыдар ышкаш меңээ үр-ле утунмайн чору.

1992-1998 чч.

ЫРААЖЫ МАЖААЛАЙ

Адыг — оожум, томаанныг амытан. Угаангыр болгаш, чонга хүндүлүг, чоргаар аңнарның бирээзи ийин. Улустарның ооң адын каш-каш янзы адап, домактажырында ужур-ла бар. Даялап олчалааш, кожаларын тоттурган аңчының чугаазын утпайн чор мен: «Эди амданныг, мүнү хылбазыг болгаш шеңнезиг, чаагай-ла амытан. Үс-чаа база өдү эм болур ийик. Хайыракан бир чайын сарыг-шокар инээвисти часкапкаш, ооң бүдүн мөчүзүн ирик чудук адаанга «үүжелеп», шыгжап алганынга таварышкан

мен. Сур-күчүтен араатанның чаңчылы ындыг. «Чымчак-идик» чайын кат-чимисти, тоорукту аспак-аспаа-биле үңгүп, чип олурда, көргөн мен. Ындыг хөөнүг кылдыр бойдус-ие ону чаяган болгай аан. Эргек-дыргаан аштанып, арыгланып, шеверленип алгаш, кегирип-даа олурар элдепейлиг ирей болгай».

Бир-ле хүн хой кадарып чораан дунмам уруг хөглүү дегет хөөрей-дир: «Кожавыс Кара-оол ашак эзирик арыг иштинде ырлап олур. Хо-хо-муу дээр-даа, боостаазының арай чаргыраары хөлчок» — деп бо-ла.

Ачам сырбаш диген. Оолдарын эдерткеш, кедеп чеде берген. Өршээ хайыракан! Мажаалай ирей болган. Кожавыс эвес, а тайга ээзи бир үеде чаңнык ойнапкан пар дыттың чартызын игилдээн олур. Тайга «даамылы» хөгжүмге кончуг-ла ынак амытан-дыр деп билип алган мен.

Маажалай ирейниң тывызык, угаанныын кырган-ачамга дыкала дөмейлээн мен. Дириг амытан бүрүзүндө оран-чурттуң кандыг-бир аялгазы, сырыны сиңниккенин ынчан эскердим. Маажалай база, кижиги ышкаш, ыры-хөгжүмге ынак уян-чараш хөөнүг амытан бооп-тур.

1976 ч.

КУНДУС

«Садыгга сыңмас сарыг кундус» деп шалык төрөл бөлүк эпти-ле чугаалажыр ийик. Анаа эвес кундуска ужураштым. Дузааргак чарашпай болган. Час бүгү бойдушту оттуруп, диргизипкен. Бай-Хөлге суг куштары, пашка дүлүпкен эът ышкаш, сыңышпайн, чиигайнып дойлуп-ла турган. Бир чамдыктары хөл кыдыында шүүргедей ушкулаан, а өскелери, ясли-садик уругларының ойнаарак хемежигештерин сагышка кирип, бырлаңнаан чалгыгларның кырында хонгулапкан, чайганнып, салдап чорулар. Суг куштарын кундус күжүр хөлзедип, хойзупкаш, серемчилелдии хөлчок кайгап тургулаар-даа болган. Чалгынныг өңнүктөр куда-доюн кылып, алгыш-йөрээл ырыларын аян туткан. Иелерниң чугаазы хөй ышкакжык кай. Кыс амытаннар; өдүрөктер, чайкалар болгаш кастар база аңгырлар бот-боттарын хүннежи, алгы-кышкызын төдүп, халак-хилек-ле турулар. Кундус хыыргыштыг дөңгеликтер аразында уялар чушкуп, чуургаларны ызырыпкан, кызыл-кызыл чыраалар дөстөринде бөлүктөй чыскаап тур. Бирээни, ийини, үштү... «Дилгижек-оол» чазын чудап, арыптар амытан.

Ооң чудаңгы дүрзү-хевирик көргөш, кээргээчел сеткилдиг кундус чуургалар-биле аышкарып-чемгерип турары ол чүве-дир. Сарыг таагызын салбаңнаткан кажар дилги амырап арткан. Кундустуң ырак төрели бооп база чадавас. Хан-баар уксаа-ызыгуурун билбесим-не шын. Тоткан боор ийин.

Дилги «дуңмай» арткан чуургаларын бора-бора талчы-гаштар дөстөринге сыскый иткилепкеш, сундугур хаайын бурунгаар сунупкан, кулактарын ыак-ла кызыпкан дыңнаа-лап, ыңай-бээр хараттынып-ла шаг болду.

Дириг амытаннар бот-боттарынга дузалажып, ачы-күжүн көржүр чүве-дир. Бойдустуң дүрүмү ындыг. Кундус хем унунга, а дилги кургаг черлерге тояп өскөн. Кундус биче сеткилдиг, кээргээчел уян хөөннүг болган. Чүгө дээрге суг-чар амытанның бачыдын арыглап, чуптар болгаш, ындыг. А дилги дириг боду-даа, тоолдарда-даа оптуг, кажар көстүр болгай. Чүгө ындыгыл? Чымааракта чүве-ле бар дижир ышкажык кай. Ырланып, каржыланмас-даа болза, чашпаазымаар, оглаңнааш болгаш оорланы кааптар аажы-чаңы бар. Дагааңның бирээзи бир эртен чүглери тоглап калган чыткан але? Орук-суурга чорунда, үш белдир үдүнгө дилги өлү берген чыткан ышкажыл. Шанакка борастан алганың балыктарыңны доозазын дажыглап апарган болгай. Байларның ажыл билбес даңгыналарын-даа каастап шыдаан элдептиг амытан эвеспе. Ындыг арга-хоргалыг дириг амытанны оптуг, кажар дивейн канчаар.

Бойдус-иениң ийи-ле аңгы ажы-төлдөринге ужуражырга, мындыг чараш болду. А чүс аңгы дириг амытан-биле чугаалашса, ужурашса, кайы хире солун ирги? Сеткил-зирек, кээргээчел амытаннарга хоор чон ынак. Кундусту чаптап, сактып чор мен.

Тыва кижжи кара аяк харыылыг деп домактаныр болгай. Дилги дузааргак өңнүүнгө кажан-бир шагда эриг баарын, төлөптиин көргүзөр ирги бе? Кундустуң сеткилин өөртүр хүн үнер-ле ыйнаан. А мен чараш кундустуң тоолун уламчылаар мен. Силер канчаар силер чээ?

1976 ч.

Шүлүктөр

Николай КУУЛАР

★ ★ ★

О, Үе, бирде шапкын, бирде маажым
Оккур болгаш чылар-чылбас агымыңга,
Ойнаан төл дег, сагыш амыр эштип чорааш,
Одунган дег, ожаап билип келиримге,
Ажар уунче кончуг дүргөн чуулган хүн дег,
Ашак назын дөвүнчүүнче кирип ор мен.

Кылаңнашкан каң сорулуг чалгыгларын
Кыжанмай-дыр, ынчалза-даа бир-ле шакта
Эриктиве мени аяар үндүрүп каар
Эзтпек кайыл? Дөжек болур сайым кайыл?
Бажым сыртаар инек-даш ында чыдар-дыр бе?
Маанайым боор кургаг сыра шиштелген бе?

Чүгле ажаап өстүрүп каан күзелдерим,
Шүлүктөрже шилчий берген сеткил-хөңнүм
Амдыызында сээң хостуг агымыңга
Ааттынып, салдап бадып чытсыннарам —
Чок-ла болза кезии аңаа холушкай аан,
Чок-ла болза дамдың болуп бусталгай аан.

«Чоорул!» деп, ол-ла дораан ушта чалгып,
Чоруй барган мени көңгүс тоовазыңза,
Чолум үстүп, уттуушкунче шымнып чыда,

Сээң-биле улуг эвес көжүм дээштиң,
Сеткил-чүрээм өөрүшкүзү, хилинчээ дээш,
«Четтирдим!» дэйн, мөңгө маңныг буурул Үе.

* * *

Чажыт долган түмөн сылдыс,
Караңгы дээр делгеминден
Чаңгыссыраан менче харап,
Карактаан дег көрүңер даан.

Элеп-түрөп, азып-тенип,
Оруум тыппайн чоруурумну,
Эргимим чок, эжим-даа чок,
Оожургал, шын тыппаанымны.

Эки, чараш чүвелер дээш
Эчис күзел, соруум салгаш,
Хуулгаазын моондак шилге
Хуу-салым үскенин-даа.

Дузаңар-даа манавадым,
Дужун хараан бедииңерден
Элдеп чолдуг быйыргынны
Эскерерин дилеп түр мен.

Оон кээргеп, улуг тынгаш,
Орууңарны уламчылааш,
Улуг дышче үдепкен дег,
Уттуптуңар — ол-ла четчир.

КАДЫ-ДЫР БИС

Долчун Одай-Сүрүң кызы Донгакка

Алызындан кырган-авам болзуңза-даа,
Азырап каан төрээн ием чордуң ийин.
Сээң шынчы, тынгарыкчы ынакшылың
Сеткилимни кужактапкаш, салбаан ийин.

Озуруң мээң чүрээм ээлеп, кады чорда,
Ону өскээр көжүрүптер күчү кайдал.
Ырак белде, бөдей өгдө хевээр-даа дег —
Ында бистер кезээде-ле кады-дыр бис.

Сыгыгланчак буян сиңген шырай-арның
Сылдыстардан, Айдан, Хүнден чырык ийин.
Эң-не ыдык, чүрээмге чоок сагызын бол —
Эстип-хайлы бергижемче эдилеп каайн.

* * *

Дозур кара мөндүңнөшкен
Торгалыгның чодураазы
Чайның адак айын уткуп,
Саваларже дүжүп тур бе?

Сайлыг эрик кыдыын каастаан
Салбактарны чарашсынган
Чажы курлак ашкан уруг
Чааскаан чоруур хевээр иг бе?

Чеде бээр дээн хүнүм саадап,
Чеже чылзыр хугбай боор мен?
Чаржап доңган сыпта катче
Чаржынчыдыр канчап баарыл?!

Шак бо күзүн чодурааны
Чараш уруг, эрес оолак
Сагыш хандыр кады чыггаш,
Чанар оруу узаайлар аан.

* * *

Шыны-биле чугаалаарга, сеңээ ынаам,
Сылдыс тырткан сылдыстыы дег, дыка күштүг.
Харын өйү эрте берзе, халап болуп,
Каптагайның бүдүнү дээш сестир-дир мен.

Ажыы-биле чугаалаарга, сеңээ ынаам,
Айны тырткан Чернии ышкаш, аажок күштүг.
Ынчалза-даа үскүлежир хайдан корткаш,
Ыраарын-на, чайлаарын-на кичээр-дир мен.

* * *

Байырлажыр кадыг шиитпир үндүрген бол,
База катап эглип келир ол-ла чүмүл?
Казапчаңче, хаалгаңче, эргиниңче
Харап көрүп, улуг тынып турар чүмүл?

Дап бер чоруй... атпаш кыннып, миннип келгеш,
Талыгырда харлыг даг дег ырааң билдим.
Хая көрбейн ам-на ылап чорувуттум.
Хамаан эвес, чарылганнай чарлып аар-дыр.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ.

ИНЕК ЧЫЛДЫҢ ЧАЗЫ

Бопук идиин кедирерге,
могаттынгаш ыглап каапкан,
арны былчак
аакталган хензиг чаш дег,
мээстерниң хары эрип,
белдер, шаттар
мелдер-ала болу берди.

Чанзын дээштиң
Шагаазында үдедипкен
Инек чылы
изиг оран араатаны —
дошкун Парның
дою-хуюу болбас дээштиң
Адаканның
ала-шокар Бугазы бооп,
бустап-мөөрөп,
булут, туман тынып туру.

* * *

Кускун-Төрүүр баарынга
Курун адып каавыткаш,
Чана маңнап чоруй барган
Сарыг чаыштыг кулугурнуң
Сагыжымдан уттурмазын...

“Курун адып каанкан” деп,
Курьяктар-даа хопташканзыг,
Шак бо хая баарында
Саасканнар шыжылашкан
Часкы хүннүң дүлгээзинниин.

15.03.2010.

ИШТИК ЧЕРНИҢ ЧАЙЫ

Шүдүнзе-даа шаптар болза, дары ышкаш,
Сүдүрткайндыр кыва бээр дег сагындырар,
Хараганнар бажы безин кургап калган
Кааңнаан чай иштик черде хааннап тур.

Шаашкактап, дешкилешкен инектерниң
Сайга-дашка дуюглары казырай-дыр.
Ынааларның аразынче сыңны берген
Ымыраалар эгииштээни дыңналы-дыр.

Кежээлерде куу туман үглөп келгеш,
Хемдиир, сорар ыргак-сээктер тулаа-шыкта
Инек сагган кадайларның чаактарын
Изиг хүнде дүжөп-сактып, ижээп чыдыр.

Мөге кижии содагланып алган ышкаш,
Бөдей өөнүң адакызын даап алган,
Авам күжүр сүдүн тырткан машинаның
Аагайлаан даажынга удуп олур.

Иштик черниң изиг, ышкам шынаазында
Инек сүрген шаашкактар амырап тур...
Дагааларым сүрүп маңнаар тенек диизим
Даамчырап хөлегедө улаарай-дыр.

Деми чокта тайгалаарга хоюн, малын
Дээрбедеп аппаарындан айыылзынгаш,
Ийи буттук “кокайлардан” коргуп, сестип,
Иштик черге чайлаарының халалыын аар.

ЧАТТЫГ ШҮЛҮК

Хову черниң салгын-хадын хөөктүрүп,
Хола тоннуг хараганнар сыгырды.
Чиргилчинде хуулгаазын хей-дүрзү
Чиңниг төвө Бээжинче челипти.

Агы чыдын хөрек долдур айдызаар
Алактаагы дүнө маңнаар ховумда
Сарыг өргө чавыдакка мунупкан
Саваажок хей — өргө-мунар* далбайты.

Кылган ижин дооспаанда, хадыырга,
Кымыскаяк кылыктанып, маңнады.
Төктү берген элезинни чемиш дээш
Дөңгүр-Чучуу куруг черге ымзанды.

Хола тоннуг хараганнар чайганып,
Хову черниң шуурганы киткеди.
Сыннар ажыр хөректенген кудайның
Шыксыг чыды чаап кээрин оштады.

*Өргө-мунар — өргө мунуп ойнаар хову кужу.

* * *

Сайлыг-Хемниң саарыынга шишпи каан
Чаттыг оѳдум кудай “ызын” чалады.
Суксап чыткан дазыр ховум секпереп,
Суггур чаашкын хөөлбээнге эжинди.

“Шөлдүң оѳду дөзүнге киир шыгаан-дыр,
Шөө тыртып турган ышкаш өссүн!” деп,
Шөмбүл ашак хыынга киир эдилээн
“Чөнүп” калган кадыырын-на таптап ор.

* * *

Хандагайты шынаазынга душканым
Калга кыстың сагыжымдан үнмезин.
Успа-Хөлдүң кулузуннуг эринде
Узун чабжын чада салып органзыын..

Казак эзер элегиже мунганым
Кара-Доруум баглаажында киштээрин.
Дөрбет чурту — кымчы дурту дигензиг,
Дөңмээм эѳди чорук оштап, тырттарын.

Меңги ООРЖАК

ОЖУК ДАШТАРЫ

* * *

Идегелиң херээ чок деп, шывадава.
Ирээн хөңнүң чөвүрээзи, энчээ ол-дур.
Инчеекте хураган дег, чылык харын.

* * *

Шиник-каазын сурап чорааш, сотка орза,
Чилби, чазый өөдежок дижирлер боор.
Чирии хамаан, кежик аяан хойлап чор мен.

* * *

Хараалааның, амыдырал бодавааным —
Какпа-маспаан оруум кежир салып ап-тыр.
Карак чиксээн кускун ынаар карганы-дыр.

* * *

Өөрээнде кижиге хөңнү — чаш кулун.
Өзү-баары сөгүлгүже дешкилектээр.
Өрү дээрде хартыга дег, кииский-даа бээр.

* * *

Хүлүмзүрүг ажык-сеткил хөңнү болур.
Хүлгө борап, бажыңче суг кудупку дег,
Хүнүн бодаан чашпаачының ову-даа боор...

* * *

Саарылгалыг үе түлүк,
Самбың даажы кулак-уюк.
Сан деп кужур эстир четкен.

* * *

Хөвээ багай хураган дег,
Хөкпөк булут чыдын дилеп,
Хөөннүг-хөөн чок улчуп чору.

* * *

Ховугайның ховузунга тооваан бодум,
Хорумда суг ыскарганын дыңнап канчаар.
Хоолаан Хемчиим кыйгызындан ханым хоюур.

* * *

Асфальтыга кагжап кагган ээжектер
Ам-на харын, хөлбең шыкче боду чайгаар
Аскымнай-дыр, «өөренген чаңын канчаар».

* * *

Кара-бажың. Караңгы дүн. Кара чааскаан.
Кара пажың хары черде хайынгалак.
Кара бажың «чигге эскен» эвес сен бе?

* * *

Чүгүрүктүн куу бажы чодур дытта
Чүген чоктап, сырын манап турган ышкаш...
Шүлүкчүнүн хей-аьды бедик чорзун!

ДӨРТТЭЭН ОДУРУГЛАР

* * *

Кадарчының инчееэнде чымчак сиген —
Шаралыг чаш хураганга чөргек-ле ийин.
Чаражымның хөрээнейде хензиг чүрээ —
Каап чадаан күжүр меңээ эриг-ле ийин.

* * *

Хөрек-чуруум шагда оргаш, чажыптың бе?
Хөөлбек сугда муңгак салдап чыдыр-ла боор.
«Хөлчүнүм» дээн эргеледиим уттуптуң бе?
Хөрзүн каастаан чечектер бооп үнген-не боор.

* * *

Дүнелерде удуп чадап, чүрээм одуг
Дүндүк өттүр сени дилеп көрзүнер мен.
Ажырбас деп сылдыс мени оожуктуруп,
Айдан-даа бол айтыр дээнзиг чивеңей бээр.

* * *

Кажыктарны дөр долдур чажыпкан дег,
Харны хээлээн өшкү-хоюм изин чаптап,
Аккыр энчек кырында бо ышкаш боорга,
Адыштааштың, шашпып адып ойнаксаам кээр.

* * *

Харыы чагааң бо бе, эжим?
Хаттыг, чаъстыг шак бо өйде
Кара баарым көгүн сөкпейн,
Кажып чоруй баарың кай.

* * *

Хондур чагган хиреде-ле,
Буукканын чазып чадаан

Булут, туман чоорганында
Козур даглар — таалалда.

* * *

Караңгы кашпалдарны будаан.
Караңгы кара сугну будаан.
Караңгы изивисти будаан.
Караңгы ийи бисти будаан.

* * *

Дээвиир-даа өйү кээрге, чеже боорул,
Дежилген кудай шимезин ол «четтириптер».
Тенек-даа бол, чеже боорул, өйү кээрге,
Тейлеп чүдүүр бурганынга чаннып келир.

* * *

Эжим Розага

Амыдырал үеринге алзывыткаш,
Азарганчыг чөвүрээ дег апарзымза,
Төрээн хемим эриктери мени кагбас.

Амыдырал аргазынга аза бергеш,
Арын-нүүрүм барын-чогун уттупсумза,
Төрээн черим бизеңнери мени часпас.

Кертик-оол ОПУНАЙ,
Кызыл Арыг.

АЧАМ ДАШТЫН ӨДҮП ОЛУР...

Ойнап орган оглу бир-ле
— Ачам даштын өде берди.
Арыг хептен эккел — диген.
— Ижер, чиирин шеглевеске,
Идээлей бээр хоржок болгай,
Чүдээн але, ачаңарның,
Чүвүрүнде өткен-дир дээш,
Чүвүр алгаш үнүп кээрге,
Чүдөк чүве болу бербээн,

Хөөлбекке тайгаш, ушкан,
Көк-мөөн кылдыр өткен орган.

* * *

Хемчик оолга тожу ашак
Хеймер кызын берип тура:
— Кодан эьди чиир уруум
Хойнуң сазыг эьдин чиир — деп,
Хомудалын сөглөп турган.

* * *

Хемчик чораан тожу оглу
Кедергей-ле хөөрөп орган:
— Араганы иштим, эрлер,
Ак-ак, борбак чүве чорду,
Ушкан-даа мен, турган-даа мен,
Уруг эшке душкан-даа мен...

* * *

Оолдар келгеш, ада кижээ:
— Оглуңарны азып каан — дээн.
Девидзэн эр школага кээрге,
«Тенчигеш» деп солунда
Тенек оглун чураан болган.

ХӨӨР БИЛЕ СУУР

Хуунум дүвү чажырттынмаан
Куп-ла куруг чанар часкаш,
Кедергей-даа каттыг черге
Кежээликтей таварыштым.

Каап чадап турумда-ла,
Каттарым-даа көзүлбестээн.
Долбаан савам билектепкеш,
Дорттап суурже базывыттым.

Хажыымда бо кажаа туру,
Кадарчының аалы-дыр дээш,

Доктаай бергеш, топтап көрдүм!
Долгандыр-ла маанай, херим!
Үпчү бодум сиригейнып,
Үр-ле сербээ туруп-туруп,
Чадаарда-ла шимчеп алгаш,
Шагжок оруум улапкан мен.

Көдээ суурже кирип ор мен.
Хөөрден-даа коргунчуг-дур.
Ында-мында ырлаан, ыглаан,
Ыттар ээрген, уе-човуур.

Ишкээр соңга чыжырт диди,
Ирей кижиге халактады.
Амгы үе «чапаеви»,
Аскымнадып чоруп туру.

Суртаал дээш чок, хоойлу чымчак
Сула чаңнай бергени ол-дур.
Оода-ла ада-ие
Оглун, кызын холга алза...

ОЛ-ДАА БАГАЙ...

Эмдик бени арай боорда
Эмеглежип дүне соккан.
Өгнүң ишти кыда дайнап,
Өөрүшкүзү киткеп хонган.
Эртенинде истеп чорааш,
Ээзи биле шагдаа келген.
Бажын, кежин уургайдан,
Барбалардан эьдин тыпкан.

Баштың оорну, өгбө эрни,
Бажыңнаар дээш, алгаш барган.
Удаваанда шииткештиң,
«Улуг аалче» чоргузупкан.
Ханын кудуп, иштин сыккан
Кадай база уруглары

Бажын тудуп, сойган оглу
Бажыңнатпаан, каразытпаан —
Буруулуглар чамдыктары
Бузут-биле чаштып арткан.
Кадайының ыйт чок нүүрү,
Кара оорну деткээни дег,
Оолду хайже эдертип боор —
Ол-даа багай үлегер-дир.

ХАЛААНЫ-ЛА ДЭЭРЕ ИЙИН

Соонда чүьктү тыртар хире күжү чокта
Соккулаарга, хөөкүй аьды канчаптар деп —
Солааны-ла дээре ийин.
Хамаарышкан ажылын эш угбас болза,
Катап-катап шүгүмчүлээн ажыы чүү боор —
Халааны-ла дээре ийин.

БАСНЯЛАР

Дилги биле күске

Ижип чораан арагазы
Ийи илиг артып каарга,
Дилги Күскээ сыгап тургаш,
Дөгerezин ижиртипкен.
Шалың алган Күске өңнүү
Садыгже-ле шошкуп хүнзээн...
Эртенинде чүдээн Күске
Ээн ховаа чааскаан чыткан.
Кажар эжи Дилги-даа чок,
Кармактары куп-ла куруг —
Чаннырга-даа, сыгаарга-даа,
Шаалданы ишкеш чоор боор.

Ымыраа болгаш Терезин

Ымырааны хат-даа келгеш,
Ыйбаландыр апкан чорда,
Терезинден туттунупкаш,

Деткерилген, дириг арткан.
Дээрниң багы арлыр билек,
Терезинге Ымыраа:
— Хаттан сени мен-не болгаш,
Камгалап ап артым — деп-тир —
«Четтирдим» деп сөглээр тургаш,
Чектей бээрлер кайы көвей.

Сээктер

Чаа сагган хуунда сүтче,
Чарышкан дег, сээктер шуушкан.
Өөрүн мурнап далашканнар
Өлүмүн оон тып ап турган.
Озалдааннар хомудаваан,
Ону көргөш, оваартынган —
Далашкан сээк сүтке дүжер,
Дагын катап сактып аалы.

Олег МИЖИТ-ООЛ

Уруум уруу

Ажылдааштың келиримге,
Амырааштың өрү шурап,
Ужа-тура халывышаан,
Уткуй келир уруум уруу.

Ачам хөөкүй аштаан дээнзиг,
Аяандан чем узуп алгаш,
Аскымдыва суга-ла бээр
Ашкарыкчы уруум уруу.

Амдыгааштан сагыш човап,
Ажаанзырап азырай берген.
Акшый берген назынымда
Аскым кежи уруум уруу.

* * *

Хамык чонум аразынга,
Каңмыыл ышкаш хадый бербейн,
Караңайнып чораай-ла мен.
Караңайнып чорааш канчаар.
Харык-шинээм бар-ла болза,
Хайым ишке үлүүм кадайн.
Хайым ишке үлүүм каткаш,
Хая-даш дег быжыгып кээп,
Каргыраалап оргай-ла мен.

Чоорул ону

Шончактыг сөс дыңналза-даа,
Шопту ышкаш кадалбайн,
Чортуп эрте бергей-ле мен —
Чоорул ону.

Чованчыг бооп шоюжаңнап,
Шорлур хире апаар болза,
Шошкунгурлап чорупкай мен —
Чоорул ону.

Хайлыг ымыраа

Кааң хүндүс хову черге бир-ле катап
Харыксыраан хайлыг ымыраа дөгеленип,
Хандан канчап хырын дүптеп соруп аарын
Кайгап-харап, боданып каап чыткан иргин.

Хенертен кээп, дээр дежик чүве ышкаш,
Кедергей-даа шуурган-хады улуп келгеш,
Тамчыктанып таалап чыткан хөөкүйнү
Талыгырже кээргел чокка чууктай берген.

Канчап харын, бурган өршээп, терезинден
Халбактанып четтигипкен күжүр чүве.
Амы-тындан артык чүве кайда боор ийик,
Аай-дедир шывадаарга, черле салбаан

Шуурган-хат-даа өйлүг болгай, соксай берген.
Шупту чүве эрги хевээр артып калган.
Ымыраа-даа ам-на харын орталанып,
Ыңайнып, ыбаалыктап туруп келген.

Тендиңейнып, доозунун кактангаштың,
Терезинче соок көргөш, химиренген:
«Даайың мөге, таптыг тудуп албаан болза,
Дазылыңдан турлуп чаштай берген боор сен».

Айыыл-халап, аарыг-ажык, човулаң дээш
Амыдырал-чуртталгага чүү-даа тургай.
Берге өйдө дуза каткан эжин билбес
Мелегей-ле сеткилдиглер чоруур-тур ам.

Николай ОНДАР.

Сени сактып келир-дир мен...

Ажык-делгем аяңнарны
Ала-чайгаар аянчыдар
Чечек-чимис көргенимде,
Сени сактып келир-дир мен...

Узун дүне улуг бораан
Уян үннүң дыңнаксааштың,
Улаан ышкаш ыглай бээрге,
Улам сактып келир-дир мен...

Ынаар ырак бедик тейден
Ынакшылдың ырын бир кыс
Ыяңгылыг ырлай бээрге,
Ыяап сактып келир-дир мен...

Черим-чуртум кудай-дээри,
Четчир дески чаъстап-чаъстап,
Челээштелип чайнай бээрге,
Сени сактып келир-дир мен...

* * *

Коъш-буттап өрү шураан тенек оол дег
Хову чурттуг шартылаажык самнаан ышкаш,
Бодумнуң-на сеткилимниң шөлүндүвө
Бодалдарым удаа-дараа девип үндү.

Ачы-дачыр адааннашкан мөгелер дег,
Ак биле кара ийи хүрежи-дир —
Чуртталгавыс тоол шагже эглир дээн бе?
Чуунду долган тамыдыва чуглур дээн бе?

Содаалашкан күчүтеннер тегерер дээш,
Соккан судал, калчаа хем дег, дывылай-дыр.
Доңгун, кадыг демиселге кайызы шүүп каарыл?

Амыдырал делгеминде төнчү чокка
Ак биле кара ийи хүрешпишаан...

Сайлык МОНГУШ,
Ак-Довурак

* * *

Кускуже чүткүүрге-даа,
күъдүк базып тейлээрге-даа,
адыш долдур кежик сунмас —
амыдырал холу тыртым.

Шыдамыымны шылгап-шылгап,
шыырныктыр сергедипкеш,
шүүлдениң сөңү-биле
чүктешкимни иштеп бээр-дир.

Чоорул деп, канчаарыл деп,
чолум-мөрүм каргаар мен бе?
Чоондуң деп, канчалдың деп,
чонум кончуп, чектээр мен бе?

* * *

Таптаттырган сеткилимниң
Таагы-хирин аштап берем,
Өжер четкен чүрээм одун
Өөскүдүп кыпсып берем.

Сеткилимниң чеди өңүн
Челээш ышкаш херивиттейн,
Сыры оттуг чүреккейим
Сылдыс кылдыр чажывыттайн.

Шириленген хөөннерниң
Шидиг-когу чештингиже,
Ындынналдыр, сырынналдыр
Ыяңгылыг ырлап берейн.

Ховалыгмаа КУУЛАР

НАЙЫРАЛ

Тайга черниц бичии оймалыынга диңмирээшкин чечээ үнүп келген. Чараш чечектин частыр өйү чоокшулаарга, чаъс чагбастап, оът-сигенни изиг хүн кургады хагландыр чиртип эгелээн. Тайга артындан келген ийи-чаңгыс шагжаң булуттар чечектин кырынга-даа доктаавайн, мурнуу чүкче дүргени кончуг эштип чоруй баарлар. Чаңгыс-даа дамды болза дүжүрүптер ирги бе деп бодаарга-даа, сураг.

Бир ынчаар эртип бар чыткан булуттан суксаан чечек дилээн:

— Хоюг дүк дег чымчак булут! Менче дамдыдан салып бадырып, салбак чечектеримни чазылдырып көрөм.

Булут биче када доктаай каапкаш:

— Чараш чечек, мени буруудатпайн көр. Мурнуу тайганың суксаан үнүштери, кат-чимизи мени келдирткен чүве — деп харыылааш, оруун уламчылап чорупкан.

Ынчалза-даа ол кээргенчиг чечектин дилээн өске бир булут дыңнап кааш, олче далажыпкан. Тайганың хады ону билип кааш, буян кылыр дээн булутка шаптыктап, ону үсперлендир, часпарландыр шаап тургаш, өске угже аппарган. Булут арай деп чавызап келгеш, бир чокпак ыяш будуктарынга ылдыртынып, салдынмайн барган. Каржы хат ону адыра соп чадашкаш, тайгазының кырынче дедир үне берген. Булутчугаш адырлып алгаш, дуза манаан чечекче катап далажыпкан. Ынчалза-даа чер

албазы-ла хөлчок болган. Ам канчаар, хажыызындан эртип чыткан сырынчыгаштан дилег кылган:

— Мени суксап турар диңмирээшкин чечээнге чедирип көрөм, хөглүг сырын.

Сырынчыгаш бар чыткан оруундан дедир эглип, булутчугаштың дилээнге күзелдии-биле чөпшээрешкен. Олар иелээн чоруптарга, булуттуң чылары хөлчок дүргөн ышкаш сагындырган. Суксаан чечектиң бүрүлери халбайып, бажы халая берген турган.

Сырын, ону сериин тыныжы-биле секпередир үрүп, чугааланган:

— Бажың көдүр, чараш чечек. Булутчугаш сеңээ дузалаар дээш, чедип келди.

— Суг болза, оода чаңгыс борбак дамды — деп, чечек шагжок сымыранган.

Булутчугаш үр-даа манатпайн, чаъзын чечектиң кырынче харам чокка чай каапкан. Удаткан чок ол сергеп, частып, салбаа саглаңнады чайганы берген. Халая берген уну безин дортталдыр чазалып келген. Булутчугаштың каралдыр көстүп турган түрлүг өңү чидип, хоюг ак, бичии апарган. Дуза каткан сырынчыгаш биле булутчугаш чечектиң частып келгенинге кедергей амырап, өөрүп турганнар.

Оон бээр-ле чараш чечек, дузааргак булутчугаш, хөглүг сырынчыгаш чарылбас, аразындан суг акпас найыралдыг өңнүктөр апарганнар.

1990 ч., Кара-Чыраа

БОЛАТКА ЧАГАА

Ийиги классчы Болат үнүштерге кедергей кам чок. Терекче үнгөш, ооң мочургазын албан-биле чула сол алыр. Ийи-бир хире будукту кээргел чок сы базып кааптар. Оон кедерезе, хадың бүрүлерин анаа-ла сывыра сол кааптар. Ынчангаш оолдан ыяштар дыка коргар апарган. Болат оларның чанынга чоокшулап келирге, хат-салгын оолга хөңнү чогуңдан чадавас, ыяштарга дузалажы бээр. Хөөкүйлер салгын-сырынның дузазы-биле чалданып, будук бүрүзүн өске талаже салбаңнады чайгап эгелээрлер. Бир-ле хүн хадың, терек, тал суглар: “Хуулгаазын дүш дүжедир буурул баштыг ирейни чалааш, Болатты угаан киирер-дир” — деп дугурушканнар.

Ыяштарның өңнүү болур салгын-сырынны ирейже айбылаан-нар. Ирей саадавайн чедип келген. Ыяштар хомудалын, аңаа чүнү-даа арттырбайн чугаалааш, дилээн тө каап бергеннер. Хуулгаазын ирей бажын ыыт чок согаш кылып, чөпшээрешкен...

Удуп чыткан Болат дүжеп эгелээн. Оолдуң баарынга ак салдыг ирей келгеш, холундан чедип алгаш, даштыгаар үндүрө берген. Бажыңының чанында тал, терек, хадың суглар ыглажып турганнар. Оолдуң сыккан будуктарының, чулган мочургаларының орнундан ыяштарның чулук-суу черже, карак чаштары ышкаш, төктүп бадып турар болган.

Ыяш бүрүзүнүң ханныг балыгларын кара-шаар ымыраа-сээк долгандыр үглөп, төгүлген ханны сорар дээш, аразында чокшуп, дайылдажып турар дег сагындырган. Дүүн чаа-ла будуун сы базып кааны бир хадың хенертен чугааланып эгелээн:

– Чүге биске кам чок сен, Болат? Мээң бо балыым ам кажан экиририл? Чулук-суум төндүр төктүп, ынчаар-ла кадып өлүрүм ол-дур.

Арткан ыяштар база оон-моон: “Бис сени изиг хүнден хөлөгөлөп, суггур чаъстан чаглактап, арыг агаарны берип чоруур өңнүктериң-дир бис. Хөлөгевиске номнар номчуурунга кедергей ынак ийик сен чоп. Ам будуктарывыс, салбактарывыс безин эвээжеп, шаарарып кагды. Онаалга кылыр столуң кырында чагаа бижип каан бис, ону албан номчуур сен” – дижи бергеннер.

Болат отту чаштап келген. Оолдуң кулаанга ыяштарның ыглашкан үннери, ымыраа-сээктиң ыйыңайндыр ушкан шимээн-даажы элээн үр дыңналып турган. Дүжүм шын чоор бе дээш, столунга чеде бээрге, ооң дүүн сый тыртып каан будуунуң калбак ногаан бүрүлери бүрүштүр кадып калган бо чыткан. Бодап көөрге, үнүштерниң бижээн чагаазы ол ышкаш...

2002 ч., ноябрь

ИЛБИЛИГ ДАШ

Мергенниң Хартыга дээр ыды кара өңнүг, кулактары сүвүр, кудуруунуң бажы ак, кызыл-сарыг көстүктөрлиг. Оол ыдынга дыка ынак. Ыды база оолга дыка ынак. Мерген өөрөнгөш кээрге, оозу халып-шурап, чассып, шаанга-ла кирер.

Чайгы дыштанылга кел чыдар, экизин аа деп Мерген боданмышаан, даштыгаар үнө халаан. Ол дораан тепкиишке

тепкеш, барып ушкан. Будун сүвүрүп алгаш, балыын туттунуп, ооң аарыырынга ыглаар деп олурган.

— Чүге олуруп бердин? Дүрген тур! Туруушку-ун! — деп алгыргаш, Хартыга Мергенни ийи колдук аразындан туткаш, тургуза көдүрүпкен. Оол шуут алаң кайгап каан.

Ыды оолдун сүвүрлү берген будун көргөш: «Чунуушку-ун» — деп алгыргаш, Мергенни чедипкеш, огородта доскаарда суг чанынга эккелген. Оолдун будунче айыткаш: «Чунуушку-ун!» — деп дужааган.

Мерген ам-на билип каан, ыдының чугааланыр аяны ындыг чаптанчыг болган. Турар дээрде, туруушку-ун; чунар дээрде, чунуушку-ун деп адаар болган. Оол сүвүрлү берген будун чуп алгаш, ыдының чугааланы бергенин элдепсинип, келдирлей аарак ам-на айтырган:

— Канчап чугаа-ааланып өөренип алдың?

— Изиин, бажың кырынче үнээлем. Ында сериин боор, аңаа чугаалап берейн. Мен бажың кырынче дыка үнүксээр турган мен. Үнүүшкү-үн — дээш, Хартыга ыңай-ла болган. Мерген соондан халып каан.

Олар узун демир чаданы өрү бажың кырынче үне бергеннер.

Хартыга чугаазын эгелээн: «Мен демин хемге эштип чорааш, көөрүмге, сугда шиви чочагайы дег даш салдап бар чор. Даш салдавас, суг дүвүнге чыдар чүве болгай дээш, кайгап калдым де. Сонуургааштың, чыдыыргап, ону чылгап чыдырымда, боду-ла аксымче киргеш, иштимче дорт-ла ажа берди. Аартап-ла эгелээн мен, мырыңай суг дүвүнге ооргалап чыдыптым. Чанымга ийи безерек кадыргылар келгеш: «Ой, бо ыттың чиктиин, мында чүге чыдары ол ирги» — дей бердилер. Мени суг дүвүнден уштуп көрүңерем деп дилээримге, корткаш, ыңай-ла болдулар.

Хенертен иштимде дажым чиигеп эгелээн, ооң соонда суг кырынче оожум көдүрлүп келгеш, оон дүрген-не үне халыдым. Хем кыдыындан чоруткаш, хөөлбекке кылаштап кээримге, бичии оолдар эштип турлар. Бир бичии борбак кара оол ханы черже эштип бар чор. Дүрген зэриптейн дээримге: «Ынаар барба» -- деп, кижигилештир алгыртына берди. Хөөлбек кыдыынга турган оолдар, кым алгырыпкан чоор дигензиг, аай-дедир көрнүрге, улуг кижиде чок болурга, дедир-ле эштип кириптилер. Ол дашты чипкеш, чугааланы бердим, илбилиг даш турган боор» - деп, Хартыга чугаазын дооскан.

— Экизин, Хартыга. Чугаалажырга, солун-дур.

— Ээрбезимге хомудап тур мен. Мээң чоргааралым ол ышкажыл. Кижн ышкаш чугааланыр ыт кымга херек боор.

— Меңээ, Хартыга.

Ол өйде кожаларның өшкүлери херим иштинче кирип келгеннер. Огород, садты дөңгүрертири ол-дур дээш, Мерген оларны үндүр ай дээр дээш, чадалап дүже халаан. Ыт оолдуң соондан, демир чадага дүктүг даваннары тая-тая дүжүп олургаш, аңдарлып-ла баткан. Мерген чүгле алгырып четтиккен. Хартыга аңдарлы бээри билек, аксындан шөйбелдир кара даш уштунгаш, черге чыткан улуг дашка деггеш, бичии-бичии көк чаштанчылар апаргаш, чиде берген.

Мерген

— Канчап бардың, аарый бердиң бе? — дээрге, ыды бажын чайгаш, кудуруу-биле оглангаш, хөг-хөг кылдыр ээрип каан...

1989 ч., Кара-Чыраа

ФАРАНФУРИДЕН КЕЛГЕН ООЛ

Башкы хар кодан-майыктап чаап тур. Мен соңга караандан көрүп: «Хар ам-даа чаг-ла чаг, шанактап ойнаар бис» — деп амырап турумда, авам мени кежээки чем чииринче кыйгыра берди. Чемненип алгаш, катап соңга караанга келдим. Харны көөрүмге, чаражын! Шөлээн долганып-долганып, бадып турар. Орлан, Өнер, Шолбан сугнуң соңгаларының чырыы ам-даа өшпээн, чайынналбышаан. Эштерим база харга ойнаксап турлар боор деп боданып турумда, авам мени уду дей берди. Уйгум келбээн-даа болза, өрээлимче базып чоруптум. Хар арай орай чаап эгелээн, оон башка үнүп көрбес бе деп боданып чыда, удуй берип-тир мен.

Эртен эрте оттуп келгеш-ле, соңгаже маңнадым. Хар хондур дыка кылын кылдыр чаапкан. Кеттингеш, кудумчуже үне-ле халыдым. Мээң-биле деңге Орлан үнүп келди. Шолбан-оол биле Өнерни кыйгырып алдывыс. Хар кижн тударын эштеримге сүмеледим.

— Дамбаның саналы кончуг шын-дыр — дээш, Шолбан өрү шурады.

— Ура-а, шынап-ла, дүрген кылыр-дыр — деп, Орлан эреси кире берди.

Шолбан хар кижиниң бажын кылган, Орлан хөрээн, Өнөр биле мен буттарын кылып кириптивис. Бистиң кылганывыс борбак-борбак буттарга Орлан хөрээн салыпты, Шолбан бажын чыпшырган. Бажыңнарывыстан аай-дедир дилеп маңажып тургаш, дүвү үтүг бичии сакпың, ойнаар чычаан дугуйлары тып алдывыс. Олар карактар биле бөрт болган, аксын кызыл будук-биле чуруп алдывыс. Ам чүгле думчук херек.

Орлан:

— Мээң бажыңымда кырган-авамның элезинниг хааржакта шыгжап каан моркову бар — дидир.

— Бирээден дилеп эккедем — деп, Шолбан чугаалады.

Орлан-даа бажыңынче маңнап чорупту. Кылып алган хар киживисти чарашсынып, арты-мурнундан көрүп чоруп тур бис. Бажыңынче халаан эживис чиде берди. Элээн болганда беш морковь тудуп алган келди.

— Кандыг кончуг үр кижии сен — дидим.

— Харын, бо морковьтар чуп турдум ийин, ап чиңер — дээш, бисче сунду.

Шуптувус четтиргенивис илереткеш, морковьту хемирип кириптивис. Арткан чаңгызы хар киживистиң думчуу болган. Кылып алганывыс хар киживис бистен-даа улгатпас, узуну бис хире. Бистер дугурушкаш, хар киживисти Меңги деп адап алдывыс. Чанывыста оолдар, уругларның кылган хар-кадайы бистиинден ушчок улуг болду, арта ширбиижи база бар. Хүнзедир хар борбактап, ойнап хүнзедивис.

Кежээ соңга караандан Меңгиже көрүп тур мен. Айдың болгаш, ай чырыыңа олче көөрүмге, ак эвес, көгүлдүр кылдыр көзүлдү.

Хенертен дээрден көк өңнүг чырык бадып олур. Чоокшулап кел-ле чор. Ам тодазы-биле көстүп келди, солуннардан номчааным, кижилерниң көргени ужар-тавак деп дораан танып кагдым. Арай коргумзурай бергеш, көжеге артынче ажытталы бердим. Бичии үт чыртайтып алгаш, хайгаарап көрүп тур мен. Ужар-тавак уруглар ойнаар черде «мөөгү» кырынга кончуг таптыг хонупту. Ужар-тавактарны кинога көөрге, дыка чырыыр боор, а бо тавак шоолуг чырывас, элдептиин! Кыдыындан төгерики эжик ажыттыңган соонда, бүлүргей кызыл хептиг, узуну мен-не хире оол үнүп келди. Халывышаан баргаш, бистиң Меңгивиске келди. Көөрүмге, аксы калбаңнаар, бир-ле чүве чугаалап турар хевирлиг.

Мээң анаа-ла каткым келе берди. Кылып каан хар кижн канчап чугааланыр боор. Меңги ыыттавакса, келген оол сакпың бөрттү ушта соп октапты. Дедир ужар-таваанче маңнааш, чырып чоруур ийи көк сайгылгааннар тудуп алган келгеш, Меңгиниң бажынга кадап кагды. Сонуургаанымдан тыныжым безин тыртыла берди. Меңгиниң дугуйлардан кылып каан карактары чырып келди. Чоорту боду шимчеп, аай-дедир базып тур. Иелээн чугаалажып эгеледилер. Бо бүгүнү эштерим көргөн болза, азы соңгаларындан бакылап турлар ирги бе дээш, кайганырымга, шуптузунуң соңгаларының чырыы өже берген тур.

Ачам мени удуурунче кыйгыра берди. Удуур дээримге, уйгум келбес. Авам суг удуй берген хевирлиг боорга, бүдүү тургаш, улуг өрээлдин соңгазынче бут баштап чоруптум.

Меңги чогул! Кайнаар чоруй барганы ол ирги? Ужар-тавактан оол бистиң Меңгивисти алгаш барганы ол бе?! Муңгарай бергеш, өрээлимче базып чоруптум. Өрээлимниң соңгазы ажык! Айын тыппайн, соңгамны хаап турумда, артымда кижн шимээргей-дир. Көрнүп кээримге, Меңги болду!

— Экии, Дамба.

— Экии, Меңги. Канчап мээң өрээлимче кирип келдин?

— Соңгадан.

— Сени ол ужар-тавактыг оол алгаш барганы ол-дур дээш, муңгарап турдум.

— Чо-ок, ол кончуг эки оол-дур — дээш: — Бээр үнүп кел — деп кыйгырарга, шкаф артындан демги оол үнүп келди.

— Таныжып алыңар. Бо мени кылган оолдарның бирээзи Дамба-дыр, а бо Фаранфуриден келген мээң чаа өңнүүм-дур. Найыралдажып алыңар — деп, Меңги чугаалады.

— Дамба.

— Кахре.

— Изиин, эриир деп бардым — деп, Меңги чугаалады.

Кахре тура:

— Мээң таваамга бичии ушкаш кээр-дир — дидир.

Айын тыппайн кайгап тур мен, ынчалза-даа сонуургалым оттуп, хеп-даа кетпейн, удуур хевим-биле чоруптум. Ужар-тавак кончуг таптыг чеди дугаар каътта, мээң соңгам караанда, дээрде «астына» берген тур.

Кахре бисти холдарывыстан тудуп алырга, соңгадан үнгеш, агаарга, черге дег кылаштажып, тавакче кире бердивис. Мен-

даа соңга чанында сандайны эжелеп алдым. Меңги тускай соодукчулуг сандайга олурупту. Тавактың иштинде хөй-ле кижил билбес чүүлдер эндерик...

Кахре кызыл борбак чүүлдү басыптарга, өрү алзы сиг дидивис. Улаштыр көгүн базарга, ужуп чоруптувус.

— Көрүңер даан, силерниң чериңер бо-дур — деп, Кахре чугаалады.

— Кайы — дээш, соңгаже көре бердивис.

Бо Тыва, бо Моол, бо Кыдат деп Кахре тайылбырлап чор. Ам өрүлей бердивис. Черни долгандыр ужарга, шуут шокар — бир черде караңгы, өскезинде хүннүг. Чамдык черде хар, чамдыызында дош, чартыында көк, эвээш кезии ногаан. Чаражын чүү дээр! Меңээ, бедээн тудум, бистиң черивис өске сылдыстардан ылгалдыг-даа ышкаш болду.

Дедир хоорайывыска чедип келдивис. Меңгиниң бажында чырып турар сайгылгааннар дээрге ишти нарын, чемгерикчилик херексел болду. Кахре меңээ иштинде суглуг-даа ышкаш дөрт борбак чүүл берди. Кажан бис эживис-биле чугаалажыр деп бодаар болзувусса, ол борбак чүүлдү адыштаптар бис. Меңгини кылып турувуста, Кахре планетазындан бисти хайгаарап турган болду.

— Сен канчап бистиң дылывыска чугааланып өөренип алдың, Кахре?

— Көңгүс белен чүве-дир ийин. Силерниң чугааңарны бижидип алгаш, эвээш үе иштинде, шак-даа четпес, өөренип алыр сен. Силерниң чаңчылдарыңар, чугааңар дугайында, хөй үе чидирбейн, билип алыр херекселдеривис бар.

— Фаранфури деп планета кайы угда туруп турарыл?

— Силерден дөртөн үш градус ырак черде туруп турар бис.

— Аа, билдим. Силерниң агаар-бойдузуңар бистиң-биле дөмей бе?

— Чо-ок, көңгүс үөске. Хар деп чүве шуут танывас бис. Сөөлгү үеде хүнче чоокшулап келген болгаш, изии кончуг, ынчангаш соодукчуларлыг өрээлдерлиг бис. Ам бир бежен чыл болза, хүнден бичии ырай бээр бис, ынчан сериидеп кээр.

Кыдыывыста дыңнап турган Меңги:

— Сактырымга, мен бо бүгүнү билир ышкаш мен — дидир.

— Ынчанмайн канчаар, бажында херекселден билип турарың ол-дур — деп, Кахре чугаалады.

- Ындыг болза, мээң бажымга база ылдыртып бээр сен бе
- деп, чаа Кахре эжимден диледим.
- Сен мээ-медерелдиг кижидир сен – дидир.
- Аа, ам-на билдим - дидим.
- Байырлыг, өңнүктерим, мен-даа ужуп чоруптайн. Бээр кээрин ада-иемден айтырып албаан мен.
- Ой, канчап бажыңче кирер кижиде боор мен – дидим.
- Соңгадан кириптер мен.
- Кахре мени кирипкеш:
- Оон база ужуражы бээр бис – дээш, ужуп чорупту.
- Оттуп келгеш, өөренир деп бодап чыдыр мен. Мээң борбак чүүлүм көгөреңейни берди.
- Чер дыңнап тур, Чер дыңнап тур. Хүлээп алдым – деп харыыладым.
- Фаранфури чугаалап тур. Кайы хире удуп хондун, Дамба?
- Эки, ам өөренир мен.
- Өөренир деп чүнүл? Дыштанылгаңар эгелей берди чоп.
- Утгупкан мен, экизин, дыштанылга келген.
- Ол аразында авам кылаштап келгеш:
- Тур че, эртенги чемни белеткеп кагдым. Бис ажылдап чоруурувус ол, оглум. Стол кырында акша бар. Хлеб, сүттен садып алыр сен, хеймерим – дээш, чорупту.
- А мен:
- Фаранфури, дыңнап тур сен бе? – деп кыйгырдым.
- Черни дыңнап тур мен, хүлээп алдым. Аваң чорупту бе?
- Ийе.
- Мээң авам кел чыдыр, ынчаш силерни бодум... – дээш, ыгыттабайн барды.
- Дыка дүргөн тура халааш, Меңгини көөрүмгө, сакпың бөргүн кедип тур. Борбак чүүлүмнү аспактааш, ону мендиледим:
- Экии, Меңги!
- Экии, Дамба! Мээң чанымче бадып кел. Эштерин оолдарны база кыйгырып көрөм. Чаа эживис дугайында чугаалап бээр бис.
- Чаа, чүглө чемненип алыйн.
- Чемненип, кеттинип алгаш, Меңгиге бадыптым. Орлан, Өнер база үнүп келдилер. Оон бичии болганда, Шолбан бо халып келди. Эштерим кээрге, хөк бодап, шуптузун Меңгиниң мурнунга

чыскаалдыр тургузуп алдым. Оон олче көргөш: «А» деп көрөм — дээримге, Меңги база тенектенип: «А» — диди. Эштерим кайгай бердилер. «Бо кымнар-дыр? — дээримге, Меңги шупту оолдарның аттарын адапты. Оолдар менче-даа көөр, Меңгиде-даа көөр. Орлан дезер сагыштыг, дедирленип бар чор.

«Чүү болганын төөгүп берейн бе» — дээримге, эштерим чөпшээрештилер. Ынчан мен эвес, а Меңги Кахрениң дугайында шуптузун чугаалап берди. Эштеривис дыка сонуургадылар. Оон борбак чүүлдерни кижиги бүрүзүңгө үлөп бердим. Мен-даа, садыг баар үөм чедип келирге, чоруптум.

Дараазында улуг-хүндө Кахре кээр болган. Бистиң бажың-нарывыс чаа туттунган болгаш, хоорай кыдыы ховуда чүве-дир ийин. Дугурушканывыс езугаар ховуже чоруптувус. Таптыг-ла он бир шак он минута турда эживис ужуп келди. Шуптувус тавак иштинче киргеш, олуруптувус. Черни та каш долгандыр ушкан бис. Өске планеталар чанывыс-биле эртип-ле турдулар. Ол бүгү көргөн чүүлүвүстү эживис Кахре биске тайылбырлап чораан. «Силерни-биле болза, бо чигирзиг чимис хандызы-дыр, ижип көрүңер» — дээш, суук кызыл кылагар чүүл ап берди. Амданныын, черле ындыг чаагай суксун ишпээн мен. Кижиги бүрүзү бирээ-бирээни тудуп алган олур бис. Орлан черле чигирзиг чүүлге дыка ынак болгаш, карактарын шийип алган ижип олур. Савазын чүүден кылганын черле билбедим, суксунну төндүр ижиптерге, булут ышкаш апаргаш, эстип чиде бээр чүве болду. Эживис улаштыр борбак-борбак чүүлдер бергеш: «Конфеталар-дыр, чип көрүңер-даан» — дидир. Кижиниң көрүп көрбээни кандыг-даа өңнөр бар. Амданы чаагай, чыды эки, чамдыызы ааска боду-ла эсти бээр. А өскелерин чеже-даа сорарга, эзилбес. Ол конфеталарны диш-биле дайнап чиир, дишке эм конфеталар бооп-тур ийин оң. Кахре: «Бо тавакты мунар силер бе» — дээрге, шуптувус кортувус. Дидимивис Шолбан, кара элдеп, мунупкан! Хондурарда, шын кылдыр хондурупту. Байырлашкаш, шупту чоруптувус.

Кышты өттүр Кахре-биле чугаалажып каап, онаалгавыс билбейн баргаш, эживистен айтырып ап чоруп турдувус. Улуг улус коргуп, дүвүрээзин тургуза берзе канчаар дээш, боттарывыстың «чажыды-выс» ыыттаваан бис. Март ай үнүп келди. Хар эрип эгелээн... Меңгивисти хөлегелиг черге эккеп алдывыс. Хар чүглө хөлегелерде артканда, Меңгивис баксырап эгелээн. Хүн келген тудум-на,

изип-ле олуар. Кахреден дуза дилээривиске, эживис кээр болду. Болчашкан черивисче чоруптувус.

— Канчап тур силер? — деп, Кахре айтырды. — Муңгаргайы-нарны

— Харын, бо Меңгивис эриир деп тур. Чүнү канчаар улус боор бис?

— Эривес аргазын тып көрээлиңер.

— Маңаа турар болза, дөмей эрий бээр, харааданчыг-дыр — деп, Өнер чугаалады.

— Ийе, силерниң чериңерде час деп үе дүшкен. Оон чай кээр, Меңги ат болуру ол-дур.

Меңгини көөрүмге, ыглап тур. Мээң баарым ажып келди. Муңгарааш, куду көрүп алган тур бис. Дузалаптар харыывыс чок.

— Меңгини мен ап алыын, соодукчулуг бажыңга чурттазын — деп, Кахре санал киирди.

— Соодукчулуг бажың — дээш, Орланның карактары чырый берди.

— Ийе, үе чидирбейн, Меңгини алгаш, чоруптайн. Силерге кыш дүжүп кээрге, ужуп кээр бис. Час, чай, күстү төндүр мээң Фаранфурумге чурттазын. Чүү деп бодаар силер?

— Ураа-а, экис-экис, экизин, Меңги эривес — деп, шупту деңге алгыржып, өрү шурап тур бис.

Кахре биле Меңги ужар-тавакче базыпты. Деңге көрнүп келгеш:

— Борбак чүүлдеривис бар-ла болгай, хүннүң-не чугаалажып турар бис дээш — тавакче киргеш, ужа бердилер.

Хол чайып чыдып кагдывыс.

1993 ч., Кызыл.

СӨС ДЫҢНАВАСКА

Арыг черге бора-коданнар чурттап турганнар. Оларның бирээзиниң оглу сөс дыңнавас болган. Авазы ону кылба, ынаар барба дээрге, ыяап-ла кылган, ында чеде берген турар. Дедир, өжеш чаңы-биле өскелерни та чеже катап шүүдедип, дүвүретпээн дээр!

Бир-ле эртен коданчыгашка авазы мынча деп-тир:

— Үңгүрден үнмейн олур шүве, оглум, мен чемнээш келийн. Ырадыр халыыр болзуңза, хоржок эвеспе, арганың кырган бөрүзү бар.

Ава чорупкан. Койгунчугаш чааскаан арткаш, чугааланып олурган: «Хы, мен чүү дээш кырган бөрүдөн коргар ужурлуг мен. Кижн ызырыптар азыг-днжн бар эвес. Авам келгнжеге чеднр арганың аяңнарын кезек эргнй халыптайн адырам».

Үңгүрүнүң эжнн бнчнн будук-бнле дээктей тыртып кааш, койгунак шыргай эзnmче караш-ла дээн. Бнр аяңга үнүп келгеш, ховаганнар тудуп маңнап турган. Чечек баштаан чарашпайлар аңаа кайын белен туттурар ийнк. Арга-чадаарда бнр ховаганны холдары-бнле дуй базыпкан. Ынчалза-даа оозу салааларының аразы-бнле ужуп үне берген. Черле деднр чаңныг койгунчугаш болгаш, чанында шаараңнашкан ховаганнар турда-ла, баштайгы ховаганын сүрүп алгаш чоруп берген. Сезнг апкан ховаган алзыр боор бе. Тенек койгунчугашты талыйты куйзудуп аппарган.

Койгунчугаш халып-халып, бнр көөрге, көңүс танывазы, билбезн черде чеднп келген болган. Аай-деднр маңнап, чанар оруун тып аар бодаан. Ужу-бажы билднмес шыргада келген болган. Аза бергеннн бнлнп кааш, койгунчугаш коргуп эгелээн. Авазының чагыын сактып келгеш, сөс дыңналас деп чүвениң хоралыын ам-на харын мнннп олурган. Шеттер бажында ушкан кускуннарның алгызын дыңнааш, коргары дам барган. Сактырга, ооң сегнн манап, ээртннп турганзыг.

— Кандыг кончуг чаагай, семнс койгунак боор сен. Кырган бөрү меңээ сээң эднң кедергей-ле таарышкан-дыр — днзе-ле, боду ышкаш кырган, нрек төжек артындан бөрү бо харап келген. Койгунчугаш алгырар безнн харык чок болган. Дезер деп чорда, бөрү ооң чолдак кудуруунданы ызырып алгаш, бодунче тыртып эгелээн. Койгунак ам-на өлүрүм ол-дур деп бодап четтнгпкен. Ынчалза-даа бөрү алгырар дээш, аксын ажыда кааптарга, ол салдына берген. Бөрү ону катап тудар байтык, арга ханызынче караш дээн. Койгунчугаш канчангаш-ла көөрге, баарында чараа-чечен бнле дннңнгеш олурганнар.

Дннңнгеш тура:

— Бнче-ле болза, сени бөрү чнптер часты — деп хөөрээн.

— Канчап харын салыптары ол? — деп, койгунчугаш кортканындан снрнлээри ам-даа хевээр шулуңнаан.

— Чараа-чечен эвес болза, ат бол частың. Ол харын көрүп кааш, бөрүнүң даваннарынче чндг теннернн кадапты — деп, дннңнгеш тайылбырлаан.

— Диинчигеш база сеңээ дузалаан болдур ийин. Улуг тоорук-биле бөрүнүң бажын орта тудускан — деп, чараа-чечен уламчылаан.

— Мени камгалап кааныңар дээш, силерге улуу-биле четтирдим, өңнүктер — деп, койгунчугаш өөрээн сеткилин илереткеш, авазының сөзүн канчаар дыңнавайн барганын, база аза бергенин ыглавышаан, чугаалаан.

Чараа-чечен тура:

— Моон соңгаар аваңның чугаазын дыңнап тур, мен авамның сөзүн черле дыңнаар мен. «Ие сөзүн ижип болбас, ада сөзүн ажырып болбас» деп үлегер домакты сактып чор. Аваңга буруулуг болдум деп база чугаала — диген.

— Ам черле авамның чугаазын дыңнаар мен. Силер мээң эштерим болур силер бе? Мен силерниң эжиңер болуксап тур мен — деп, койгунак чугаалаан.

— Ынчанмайн канчаар, эжишкилер болур бис. Кайывыстыңдаа бажыңнарывыстың чоогу болур аяңдан шилип алгаш, ыравайн, аңаа ойнаалыңар — деп, диинчигеш санал киирген.

Койгунак тура:

— Мен аза бердим, мээң бажыңымче орукту айтып бээр силер бе? — деп айтырган.

— Ийе, мен билир мен, сээң үңгүрүң мээң коңгулум турар ыяштың адаанда,— деп, диинчигеш чугаалаан.

Чараа-чечен тура:

— Мен база диинчигештиң көңгүс чоогунда чурттап турар мен. Чанаалыңар че — дээш, базыпкан.

Үш эжишки чыскаалып алгаш, ырлашпышаан, чаныпканнар.

1991 ч., Кызыл

Улуг Тишеллениң 65 чыл оюнга

Нина СЕРЕНОТ

ЭКИ-ТУРАЧЫ В. БАЙЛАКТЫҢ ДАЙЫНЧЫ НАМДАРЫНДАН

1. Чымыштыг кыштагга

«Дайын» деп коргунчуг айыыл-халап төнгөндөн бээр 65 чылдар эрткен-даа болза, ону көрүп, аңаа киржип чораан кижилерниң угаан-бодалында дайынның хан-чинзиг хири, ыш-бустуң хоралыг чыды, буруу чок кижилерниң уе-човууру кажан-даа уттундурбас ханы сактыыш-кын бооп артып калган. Дайын чылдарынга хамаарышкан демдег-лелдер, тиелелге соонда үнгөн ном-деп-терлер, архив материал-дары, сактыышкыннар, очерктер дыка-ла хөй бижиттинген, парлат-тынган. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринин, эки-турачыларның бо хүннерде

назы-хары улгадып кыраан, хөй кезии чырык черден чарлып чоротканы-биле, арткан дириг херечилерни камгалап, камнап, оларның чугааларын келир үениң салгалынга төөгү кылдыр артырып бээри кончуг чугула. Ынчангаш «Мээң Тиелелгем» деп

конкурстун чарлаттынганынга өөрүп, тыва эки-турачылардан арткан чаңгыс Маадырга ужуражыксаарымны чүү дээр!

Бир неделя хире сурагланып тургаш, Вера Чүлдүмовна Байлактын уругларын тып алгаш, оларның айтып бергени-биле «Хараганныг-Даг» деп кыштагже аъттаныптым. Хондур хар чаап, хадып каапканындан оруктун бергеzi-ле кончуг болду. Ынчалза-даа такси чолаачызы Генаның оруктарга чоруур дуржулгазы шыырак болгаш, орук-суурга эки чоруп, дүш эртип турда, сураглаан маадырывысты, өске аалдардан айтыртынып чорааш, тып четтивис. Кыштагда Чадаана школазындан бүдүн автобус өөреникчилер шептеп келген, үш башкызы-биле даштын изиг-демирде улуг пашта чем кылган, а өскелери даштын кажаада көржең коптарган, ону ырады дажыглаан, ажил хайнып чоруп тур.

Сураглааным кырган-авай бажыңынче дыштанып кирип келген олур. Ам-на улуг тынып оожургадым. Хүндүлүг Маадырны телевизор азы солун-сеткүүл арнындан көргөн боордан, чоок таныжып көрбээн болгаш, дыка сонуургадым. Бичежек мага-бодунуң байдалы чиик, сергээн көргөш, кунчуум чораан Клара Самбыковнага дөмейледим. А байгы-ла сеткил-бодалы, кичээнгейи даштын ажил-чымышта, мал-маганда дээрзи мээң авам-на олчаан. Ажил-ишчи, карак-кызыл малчыннар черле ындыг. Чурттап оорар бажың-балгады арыг-силиг, чылыг, бүгү-ле чүве эмгелелдиг. Таныжып мендилешкеш, келген херээм чугаалап, орук-чирик, хар-чам, хөртүк дугайында бодалдарывыс солүштүвүс. Тайбың иштиң «муңчу малчынны» бо чылгы кыштың кадыг-берге, узунун кайгап ханмай, хараадап олур. Сиген-ширбиилди болдунар шаанче курлавырлап белеткээн-даа болза, агаар-бойдустун болчум чогуңдан кыш төнместеп, инек-мал берге байдалда келгенинге аажок дүвүрөп, харын-даа ажы-төлү оон-моон ээлчежиپ, күрүне, чазак демнежип, дузаны кадып турарын демдегледим. Хөөкүй 86 харлаан фронтучу чалгаа азы дыжын бодаар турган болза, шагда-ла хоорайда келген, чаагайжыды туттунган бажыңда дыштанып чыткай. Ооң мөзү-бүдүжү ындыг эвес болду. Кижиниң төрүмелинден чаяттыңган аажы-чаңын кым-даа солуп шыдавас болгай. Ооң ужурунда ажы-төлүн, уйнуктарын кадыг-бергеге чаңчыктырып, тыва кижини мал эдерер болза, тодуг, бай чурттаар деп үүлени херек кырында боттандырып төрөл-бөлүктүн арат ажил-агыйын удуртуп, башкарып чорууру ол деп билдим.

Эрткен күстүн ноябрь, декабрьдан эгелээш, бо апрель, май айларга чедир кыш үргүлчүлөп, мал-маган чудап, баксыраан болгай. Ынчангаш көдээде амыдыралга, көдээ ажыл-агыйга ууттунмас чидириг чайлаш чок. Ол дээрге-ле, дайын соонда байдал ышкаш, күш-ажылчы арат, малчын, тараачын кижилерниң аарышкызы, муңгаралы-дыр.

2. Ооң амыдыралындан чырыттынмаан ужуралдар

Эки-турачылар дугайында дыка хөй төөгү бижиттингенин эгезинде сагындырдым. Мээң кол-ла келген херээм, мооң мурнунда бижиттинмээн ужуралдарны билип аар дээш келгенимни чугаалаарымга, Вера Чүлдүмовна Байлак кезек боданып орда, кыдыындан уруу: «Авамның азып чорааны дыка солун» — диди. База бир өске уруу: «Дайынчыларның дугайында ниити бижимелдерден херээжен санитарларның делгереңгей намдарларын номчуваан мен» — дей-дир.

Бо хүнде арткан кижиниң саазында демдеглели езугаар, ол 1924 чылдың тергиин соок, кышкы хүнүнде Баян-Таланың Калбак-Тей деп черде кыштагга Настык уруу Сат деп кижиниң өөнгө төрүттүнген. Сөөлүнде документ бижиирде, 1924 чылдың декабрь 16-да деп доктааткан. Бичии Байлакты Чадаана чоогунда Хайыраканче 3 оолдуг Ооржак Чүлдүмнүң өг-бүлөзи азырап алган. Байлак буянныг бооп, ооң соондан Александра деп кыстыг болганнар. Тыва улустун чаңчылында азыранды кижини кончуг ямбылыг, туразында өзер дижир. Чылыг-чымчак өстүрүп азыраанында чадавас, Байлактын кадыкшылы кончуг быжыг, черле тоор чүвези чок, ада-иезин өөртүп чораан. Эрес-шоваа, угаангыр уруг хөлчок сонuurгак, чүвөгө өөрениичел кижини болган. Ол үениң аайы-биле чаа болуушкун, чаа депшилгениң ортузунда болуушкуннарга хамаарыштыр караа чырык, кулаа дыыжы кыс болган. Үжүк-бижик, өөрөдилге, суурнун байдалы, культурлуг амыдырал деп чаа билиглерниң соонда дайын-чаа халавы деп билдинмес сөстөр ынчан чон ортузунга диңмирей берген. Чоннун ындазында хувискаалчызы дендээн. ТАР-ның ТК-тан, Чазак, Шүүгү черлеринден негелде, айтышкын, дужаал дээш сургакчылаан дарга-бошкаларның айтышкыннарындан ажылчын-тараачын чурттакчылар, албан-хаакчыт чон «Бүгү чүвени фронтуга!» деп кыйгырыгның адаанга дайынчы байдал-биле чурттап эгелээн.

Фронтуже эки-турачы бооп чоруур дээн изиг күзелдиг аныяк өскөнниң дилээ боттанып, 1943 чылдың сентябрьда чоруур үе келген. (Кажан, кайыын, канчаар үдеп чорутканын өске номнарда бижээн боорга киирбээн — Н.С.)

3. Оруктуң эгезинде

«Ынчан оглум 2 хар четпээн болгаш, эмиг сүдү соолбаан. Тыва даштыкы күрүне болгаш, бисти кызыгаарга чедир 13 чүк машиналарынга чорудупкан. Ол машиналарның кузовтары, амгы шагныы дег магалыг, кырында сандайларлыг, шывыглыг эвес, анаа чадагай. Ынчангаш дөгере туттунчуп, бөкперлештир туруп алгаш чорупкан бис. Бар чыда, мээң эмиглерим саамчааш, даш дег кадыг-кадыг, борбак апарган. Оңул-чингил оруктарга машина соктаарга, аарышкылыын канчаар ону» — деп, фронтучу чугаазын эгеледи.

— Бичии уруглуг кижини шеригже чорутпас эвес чүве бе? — деп, ону үзе кирип айтырдым. — Билип каар болза, хоржок дээш, черле баш бурунгаар чугаалавайн турган мен. Ада-ием мээң бодумну соксадып чадааш, оглумну эки азырап каар бис, сагыш човавас сен дээн. Орукка, артында-ла хөй эр улус аразынга, эмиглерни саап чоруур харык кайда боор, дайынчы шериг хевимниң хөрээн өттүрүп, үревес дээш, пөстөр артынчызы, саазын чүү-хөө-биле аргаланып чорумда, чартык ай хире болгаш, эмиим сүдү соглу берген, оон амырап, дыштанган мен. Чогум кызыгаарга ийи хире хонуп чеде берген бис. Демги он үш машиналар бисти кызыгаарга дүжүргөш, дедир чорупкан. Хамык-ла борбак-сарбаавысты үлештир чүктөп алгаш, поездиге чедир марштап четкен бис» деп харыылады.

4. Санитар 10 кыстар

«Бистерниң канчаар тулчуп, чүнү канчап чораанывыс колдуунда бижиттинген. Бо хире үр апаарга, чамдыктарын чогуу кажан чоор деп, ай-хүнүн, кижини кырааш, уттуп алыр чүве-дир. Чоруур кылдыр 9 тыва уругну шилээн, а он дугаарывыс Поляның авазы хакас. Эң аныяавыс 17 хар ажып турган, хөй кезиивис 19-20 харлыг бис. Эң улуувус Севил турган, боду 30 харлыг мен дээр кижини. Биске көөрдө оон чурум-сагылгазы шыңгыы, билиг-мергежили бедик, сержант эргелиг болдур ийин.

Санинструкторга ыяк өөренип алган болгаш, бистиң даргавыс ол. Тулчуушкун шөлү кирерде, санитарларны кезектерге ийилеп үлөп каар чүве. Винтовкалыг шериг кезээ, аар пулемет кезээ дээш 5 аңгы кезектер бар. Мен Сынаа-биле автомат кезээнге барган бис. Өөредилге эгезинде-ле баштарывыс дүгүн дөңгүрертип каапкан. Баштай чиктии кончуг чоор. Иий, сөөлүнде харын амырап турдувус. Чогум дайын шөлүнче кире бээрге, баш дүгү ажаар хамаанчок, арын-даа аштаар харык чок, чүгле ийи караан кылаңнаар, малгаш-балар када берген чоруур болгай».

Гвардейжи кавалерийжи полкка Тываның эки-турачыларын кирип, хүлээп алыры-биле бүгү өөредилгелерниң, хыналдаларның адак соонда ат салып, рапорт дыңнаар дээш, Москвадан генерал келген. «Ынча поварлар хереглээр улус силер бе? Кыстарның саны хөй-дүр» деп, чөпшээревейн турган дээр. База катап дайынчы шаптааразыннарга дүгжүп болур бүгү бергелерни шылга-дырга, ылаңгыя Байлак, Бичен, Барыя, Сынаа мырыңай тергийнни көргүскеннер. Байлак боду безин билбээн, халып чораан аът кырындан дытта азып каан караны боолааш, часпаан болган. Генерал капитанка: Тулган снайперлер-дир, канчаарын-даа бодун бил! — дээн.

«Шериг чажыды чугааны, Кечил-оол Балдаң оглу өөрээш, биске бүдүү дамчыткан-дыр деп сөөлүнде билип кааш, ол хевээр ону ыытташпаан бис. Дайын дээрге өлүм-дүр. Ынаар кирген соонда, кыс кижин дээш чиигелде чок; санитар сен дээш сени оък ояр эвес, сеңээ кым дузалаар, ат болган берге, айыылдыг чоор. Фашистерге туттурар болза, тоң берге айыыл ол. Суурларның туттурган херээжен чонун канчаар хилинчектеп турганын кижин чугаалаар арга чок дерзини.

Идегел чок кылдыр балыглаттырып, аартай берген солдаттар кижини, дүрген халы дээш, дестириптер. Амы-тынын ап турган эжиңни каары ызмасынчыг-ла. Орууң дозуп, сени тудуп алып дээн фашистерден, чүгле аваангыры-биле кээргел чок боолап узуткааш, ам адырлып алып сен. Чеже-даа дайында болза, таныштарлыг, өг-бүлөзи-биле чоруткан уруглар база бар турган. Ынчаар-ла 10 кыстар онча-менди ээп чанып кел чорувуста, орукка Иргит Багбуужап эживистиң эъди аарый бергеш, багай божупкан. Ол-ла чылдагаандан дыңзып, сегивейн барган боор, чайын чанып келген болзувусса, күзүн ол чок болган, мындыг төөгүлүг бис».

5. Азып чорааны

Бо таварылганы, аныяк кижиниң тенек частырыы дээш боду үнелевейн, чугаалавайн чораанын билип алдым. Эрткен төөгүнү кым-даа балап шыдавас. Хөй чылдар эрткен тудум ол улам-на солун, дыңнаксанчыг болбайн аан. Тайбың, аас-кежикти өгбелери канчаар чаалап эккелгенин келир үениң салгалдары билип алзын дээш, чаа арыннарны ажыткан ужур-даа ол болгай.

Вера Чүлдүмовнаның ийиги сактыышкыны: «Ынчан 1944 чылдың май орту кирип турган боор. Украинаның кыдыынга, Белоруссия чоогунга камгалалга турган бис. Тыва эки-турачыларны дайындан чандыраар деп дужаал келген. Эр дайынчыларывыс элээн хораан боорга, эвээш санныг даштыкы улус дээш шиитпирлээн чадавас. Камгалалдан үнгеш, дайын шөлүнчө кирер мурнунда өөредилге, белеткелдер эрттирип турганывыс Ковровкага дыштандыраар дээн болган. Ынаар бар чыда, орукка поезд бир станцияга доктаай бергенде, Амаа-биле агаарлап, серииттенип халчып чорааш, поездиден озалдай берген бис. Амаа менден чиик болгаш, сөөлгү вагонче халбактанып үнө берген. Мен ынчан тырың, аар турганым ол боор, чыдып калган мен. Поезд шимчеп үнгөн соонда, кижиге кайын четтирер, ол хиреде соондан маңнап-ла ордум... Изиг, ышкам, ымыраа-сээкти чүү дээр, ыглавышаан, арын-бажым дирчийип калган, даңны атсы кылаштадым. Угаан чок деп чүвениң кончуу ол-дур ийин. Ол-ла черге, станцияга турган болзумза, мени билген дораан дедир дыңнадыпкан, сураглап турган болган. Москвада ашаанче чорупкандыр дээш, командиривис оон бээр дилээн ышкажыл.

Ынчап чорааш, хайгыылчыларга туттуруп алган мен. Чүү деп турарын билбес, сөс-домак билбес деп чүве хугбай чүведир деп бодумну чектеп-ле чоруур мен. Дайынчы кижиниң документиизи кезээде бодунган чоруур, ол кончуг дузалаан, оон башка та чүү шивишкин деп бодаар. Полк, батальон штабтары деп дайын шөлүнгө балыгланган, аскан кижилерни эмнээш, дедир кезектеринче чорудар черлер турар, мени ындыг штабка эккелген. Харын-даа өлбедим деп улуг тынып, муңгарап ор мен. Бир көөрүмге, наряд дежурныйы та узбек, та казах кара оол тур. Латин үжүктөр-биле кайда, чүү деп черде келгенимни база мени салыптарын саазынга бижииримге, муңгарава, сени дедир чорудуптар деп харыылады. Та кажан-чежен, та кайнаар аппарып

кааптарын бодап келгеш, ол дежурныйны ажыглап дезипкен мен. Ам катап туттурзумза ат дээш, поездиге олуруптум. Элээн каш хонуктар эрте бээрге, чүвениң ужу-кыдыын билип-даа турар ышкаш апаар чорду. Оорлап олурупкан поездим Горький облазынче бар чыдарын билип алгаш, эрте берзе хоржок дээш соңгадан көрүп чорааш, мында-ла ышкаш дээн бодалым-биле, карактарым шийипкеш, дүжүр шурадым-на. Өршээ дадай, даваннарым, оорга-мойнум сынып, кемдээн болза канчаар. Бир талакы арным-биле кээп дүшкен болдум. Сүвүрүк кара чүве-ле болгай. Аай-дедир шинчилеп тургаш, оруктуң өске талазынче кежип алгаш, чүрээм эндевээн, мынаар ышкаш деп долгандыр байдалды деңзигүүрлөп чорааш, эрткен күзүн тепсеп турганывыс алаакты танып кагдым. Аарыыр-саргыыр чүм-даа уттундурган, кара боолап турганывыс чоон дыт бо тур. Оон ыңай лагерь ырак эвезин билир болгаш, ол дыттан куспактанып, ишти-хөңнүм сөглөп, ыглап турар эвейик мен бе. Оожургап, сагыш-сеткилим чиигедип алгаш (командирлеримден база коргуп турар мен), дыштанылга турлаанга кирип кээримге, улузум кайгап калган, кезек кады ыы-сыывыс хөлчок болган. Эштерим мени шагда-ла чок, өлүг деп бодаан» — деп чугаазын доозуп, шайын иже берди.

— Дайын үезинде Ооржак Байлак деп документилик тургандыр силер. Вера деп адыңар кажан тыптып келген ирги? — деп, сонуургап айтырдым.

— Дайын доосту берген соонда, маңаа Чадаанага-ла болгай. Совет Эвилелинге каттышкан соонда улустуң аттарын орус ат-биле солуп турда чүве-дир ол. Төрүмелимден адым фамилия кылдыр артып калган, а чаа адым Вера кылдыр бижиттинген — диди.

— Кижиниң ат-сывы база салым-чолга салдарлыг чадавас. — Байлак-даа, Вера-даа балалбас, маадыр аттар болган-дыр — деп, чазамыктап олурумда, Вера Чүлдүмовна аптаразын үжээш, кылын папка уштуп келгеш, ажыдып көргүстү. Хөй-ле шаңнал-макталдыг бижиктер, шынзылгалар саавырлары.

— Бо, сөөлгү келген документимни көргүзерим ол дийин — дээш, хөлчок каастап каан тускай хүндүлөл дептерин сонуургатты. 2009 чылдың декабрьда Ровно хоорайдан келген болду. Украин чоннуң ыдыктыг чуртун немец эжелекчилерден хосташкан маадырларны олар кезээде сактып, хүндүлөп чоруурун айыткпышаан,

Вера Чүлдүмовнаның адресинге Тиилелгениң 65 чылынга уткуштур кончуг-ла чылыг сөстөрни бижээнин көрдүм. Хүндүлүг кырганы-выс чүгле дайынчы маадыр эвес, 10 ажы-төлдү өстүрүп кижизиткен Маадыр ие болганындан аңгыда бүгү тайбың амыдыралын күш-ажылга тураскаадып келген кайгамчык тура-соруктуг, үлегерлиг хамааты болду. 60 чылдардан бээр соц-чарыштың тиилекчизи, коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы деп шынзылгалары, «Күш-ажылга шылгарал дээш» хөрек демдээ, «Көдээ ажыл-агыйның алдарлыг ажылдакчызы», мурнакчы малчын деп шаңналдарга чедир ажылдаары мөзү-шынары куду, чалгаа-кошкак кижилерге белен болдунмас херек ышкажыл. Чүгле амыр-дыш чок карак-кызыл күжү, дери-биле улуг ат-алдарны чедип алыр дээрзин дириг херечи — В.Ч. Байлак бадыткап чоруур деп түңнөп, папкасын дедир сундум.

Малчын кижиниң ал-ла сагыжы өдекте, одарда болгай. Шефчилер келген чымыштыг өйде улуг башкарыкчыга шаптыктап, алаактырып оран эвес, узун орукче орайтавас дээш, өөрүп-четтиргеним илередип, байырлашкаш, эеп чаныптым.

Март 17-18, 2010ч.

Шаңгыр-оол МОНГУШ

«СИЛЕРНИҢ НЕМЕЦ...»

Ада-чурттуң Улуг дайынынга немец фашизмни тиилээниниң 40 чылын демдеглеп эрттирип турганывыс 1985 чылда Хову-Аксы суурга чурттап турган тыва эки-турачы Нордуп-оол акыйның дугайында телевидениеге сюжет тырттырар дээш чеде берген бис. Бистиң хонганывыс гостиницаның ажылдакчызы орус херээжен кижиге барганывыс кежээ биске бо төөгүнү чугаалап берген. Сюжетти тырттыраарыга өйлөп берген киноленканың чедишпези база ол херээжен кижиге фронтчу эвес болганы-биле ооң чугаазын биждип албайн барган бис. Ынчалза-даа ону бола сактып кээп, дайын дээрге чүгле тулчуушкуннар, өлүм-чидим эвес, а кижилерниң аразынга янзы-бүрү чылдагааннар-биле тыптып кээр нарын харылзаалар база деп билип чоруур мен.

— Мээң өскөн-төрөөн чуртум Белоруссия — деп, ол херээжен кижиге чугаалап орган чүве. — Он хире харлыг турумда, дайын эгелээн. Бистиң суурувус арга-арыг аразында ондаан суур.

Белоруссияны немец шериглер эжелеп алган-даа болза, бистиң бичии суурувусче немец солдаттар кирбээн. Чоок-кавыга партизаннар отрядтары тыптып кээп, немец шериглерже халдап эгелээрге, бистиң болгаш чоокта өске-даа суурларга немец шериглер турумчуп ап, партизаннар-биле дайылдажып кирипкен. Көдээ Совет даргазы турган аскак акый, немецтер кээрге, суурнуң старостазы апарган болгаш, ол бистиң бажыңывыстың бир өрээлинге назы-хары орту кире берген хире немецти тургузуп каан.

— Эмчи немец-тир — деп, староста биске тайылбырлаан-даа болза, дуңмам биле мен оон коргарывыс аажок.

Ону билгени-ле ол боор оң, немец хөрээнге салааларын дегзип:

— Доктор, доктор! — дээш, биске шоколадтар бээрге, аткаарлап, печкага сыңны берген бис. «Доктор» деп сөстү немецтеп база «доктор» дээр чүве-дир деп ынчан билип алган мен.

Староста:

— Ап алыңар, тенеклейлер. Немец-даа болза, кижы ышкакжыл ол — дээрге, корга-корга ап алган бис. Чогум ол-ла дораан чий-даа бербедивис. Немец имнеп тургаш, кайы өрээлге чурттаарын авамдан айтырып алгаш, староста-биле кады чоруй баарга, чип алдывыс.

Немец кежээге чедир келбээн. Ол аразында авам, старостаның чагааны езугаар, немецтин чурттаар өрээлинден хамык эт-септи өске өрээлче дажыглааш, чүгле демир-орун, стол, сандай артырып кааш, шаланы кылайтыр чуп кагды. Орайтай бергенде немец машиналыг чедип келди. Ийи солдат ооң шуглак-дөжээн, эт-севин өрээлге кирип кааш, чоруй бардылар.

Немец кухняда стол кырынга хлеб салып кааш:

— Ку-шайт!. Ку-шайт! — дээш, өрээлинче кире берди. Авам хлебке-даа дегбеди.

Даажын дыңнаалаарывыска, немец өрээл иштин аайлап турар хевирлиг. Оон шимээн чок-ла барды. Удуй берген. Шагзырап шылааны-ла ол хире болган боор оң.

Дуңмам биле мени авам улуг орунга хойгарып алган. Мээң уйгум-даа келбес. Сактырымга, немец тура халааш, бисти боолап кааптар-даа ышкаш. Авамның база удувааны илдең. Элээн болгаш-ла, шимчеп каап чыдар. Дыка үр уйгум келбейн чыткаш, чык кындыр удуп каап-тыр мен. Кухняда аяк-сава каңгырт дээнинден

отту чаштап келдим. Туп-тура халааш, ынаар халып чеде бээримге, авам паштанып тур. Немецтиң өрээлиниң эжиин бичии ажык болду.

Ынаар бакылаар деп чорумда:

— Ынчанма! — деп, авам хөрөктей каапты. — Моон соңгаар ынаар чоокшулава.

Даштыгаар үнгөш, хүннү көөрүмге, оранчок өрүлөп келген. Көдээ Совет чоогунда машиналар даажы, кулакка чиктии аажок немец командалар дыңналы-дыр. Немец шериглер ында чыскаалып турары илдең.

Бажыңче кирип келгөш:

— Фриц кайыл. авай? — деп айтырдым.

Авам:

— Фриц деп турба. Ат кылыр! — дей-дир. — Эртен эрте-ле чоруй барды.

Авам дуңмамны оттурупкаш:

— Чемненип алыңар — диди.

Көрүп орарымга, немецтиң дүүн стол кырынга салып каан хлеви ол-ла черинде — авам аңаа дегбээн болду. Хлеб аңаа хүнзедир турган.

Көжээ немец келгөш, хлебти ам-даа чивээнивести көргөш, хомудап бажын чайгылааш, ону бистин хаваннарывыска каап берипкөш, чаа хлеб биле демир лаазада консерва авамга тудускаш:

— Ди киндер, ди киндер, ку-шай, ку-шайт — дээш, дуңмам биле менче айытты.

Оон өрээлинче киргөш, чуруктар альбому тудуп алгаш үнүп келгөш, ону ажыткаш, ында бичии уруглар чуруктарын көргүскөш:

— Киндер, киндер — дээш, үш салаазы-биле бодунче айытты.

Авам немецтиң чугаазының утказын билип, үш салаазы-биле олче айыткаш:

— Үш ажы-төлдүг силер — диди.

Немец амырап:

— Ыяа-ыяа — деп, бажын согаңнатты.

Авам база ооң аайы-биле бажын согаңнадып:

— Мен ийи уруглуг мен — деп, ийи салаазы-биле бистерже айытты.

Немец:

— Ыяа-ыяа — диди.

Оон-на немец-биле чоорту чугаалажып эгелээн бис. Аңаа база бир чылдагаан — немец эмчи болгаш, партизаннар-биле аткылажышкыннарга киришпейн, балыглаткан немец солдаттары суурга эмнеп турганы. Адын Ганс дээр. Орус дылга ооң өөреничели аажок болган. Кышкы узун кежээлерде кухняга чугаалажып оргулаар-даа бис. Неместин чуруктар альбомундан ооң ажы-төлүн, ада-иезин, төрөлдеринин дугайында билип алган бис. Бис база аңаа чуруктарывыстың альбомун көргүзүп, дөгүл-төрөлдеривистин дугайында тайылбырлап берген бис. Ачавыс фронтуда дээрзин-даа чажырбаан бис. Дайын дээрге багай, ону күрүне баштыңнары эгелээн, мени шеригже келдиртпээн болза, дайынга киришпес мен, бир эвес ойталаар болзумза, мени концлагерьге хоругдап каар, ажы-төлүм биле кадайымга багай боор, силерниң ачаңарның дириг чанып кээрин, мен бодум-даа дириг чана бээримни күзээр-дир мен деп ол чугаалап орап чүве.

Мындыг таварылга база болган. Дүне бир кижин бистин бажыңывыстың соңгазын соктап келди.

Авам эжикти ажыдыптары билек:

— Уруум божуп чадап чыдып берди. Силерниң немезиңер дузалаар ирги бе? — деп, мээң таныырым ол угбай девидеп чугаалай-дыр. — Чүү-кандыг-даа болза, эмчи кижин.

Дааш-шимээн дыңнааш-ла боор оң, Ганс өрээлинден үнүп келди.

Демгин угбай:

— Дузалап көрүңер, дээрги доктор... — дээш-ле, чүү болганын холдары-биле айтып, чугааланды.

Ганс өрээлинче дедир киргеш, үр-даа болбайн, холунда барба тудуп алгаш үнүп келгеш:

— Кады чоруулуңар — деп, авамга багайтыр орустады.

Демгин угбай амыраанындан неместин мурнунга дис кырынга ора дүшкеш, орус езу-биле тейледин.

Оозу ынаар-даа сагыш салбайн, эктинден тургузу тыртып:

— Ком, ком! Бистро, бистро! — диди.

Үжелээ сүрүштүр үнүп кагдылар.

Авам биле Ганс дыка үр болгаш, келдилер. Чүү болганын айтыраарымга, авам:

— Иезиниң иштинге уругнуң чыдыны өскерли берген, эмчи ону эде суйбааш, божудуп кагды — диди. — Дыка үр фельдшерлеп ажылдап чораан болгаш, Ганстың билдили аажок-тур.

Бо таварылганың соонда суурнуң чурттакчыларындан кайы-бир кижии аар аарый берген болза, Гансты ында-хаая чалап ап-даа алырлар. Суурнуң комендантызы база аңаа удурланмаан, чүге дизе арганың аргазында суурнуң барык бажың бүрүзүңге немец солдаттар чурттап турар болгаш, бажыңнарның ээлери база каң-кадык турганы эки боор деп санап турган чадавас.

Совет Армия немец шериглерни чылча шаап, Белоруссияның девискээринче кирип кээрге, бистиң суурувуска турган немец шериглер биле партизаннарның аразында тулчуушкуннар удаа-дараа болур апарган. Экизи көргөн, партизаннар немецтерже бистиң суурувусту таварты халдавайн, ону оюп, дайылдашканнар. Суур чоогунга тулчуушкун эгелей бээрге, авам, дунмам база мен кортканывыстан шала адаанда уургай иштинге чаштынып чыдыпкан бис. Аңаа чаштынып чыдып-чыдып, уургайдан үнүп кээривиске, партизаннар суурда турлар — немецтер дезигкен. Амыраарывыс-даа аажок.

Караңгылай бергенде бир кадай чедип келгеш:

— Силерниң доктор немезиңерни колхоз садында яблоня адаанда өлүрүп каан чыдыр — деп, авамга сымыранды.

Авам дүрген-не:

— Ыыттава! — дээш, дашкаар үнүп көрдү.

— Кым-даа чок. Көрзүнүп чордум ийин — деп, демги кадай чугаалады — Немец-даа болза, кижии ышкажыл. Хөөп каалыңар.

Кезек ыт чок оргаш, авам:

— Че! Бараалыңар — диди.

Авам холунда демир хүүрек тудуп алган, мурнунда кадайның соон ызырты чоруп ор. Чанында немец доктор чыдар яблоняны караңгыда арай деп тып алдывыс.

Демги кадай:

— Бо-дур. Силерниң немец... — дидир.

Ооң үнүнде хомудал дыңналды.

Авам биле кадай Гансты сад чоогунда ыяштар аразынче сөөртүп аппараткаш, оңгар каскаш, хөөп кааптылар. Мээң карактарым чажы чаактарым куду чылыңайндыр бадып-ла турганнар. Авам биле дунмамның, демги кадайның ыт чок ишкирнигип ыглашканы караңгы өттүр дыңналды.

ХОРУГДАТКАН

«Өлүрүп шаажылаар» — деп
Өзү кара шииткелди бөгүн чарлаан.
Хөрек сыңмас кударалдан
Хөөкүй эр карак чажын төп орган.

Караңгыда, ай чырыында
Камерада шип-ле шимээн
Өскүс калыр ажы-төлүн
Өлүртүр эр бодал орган.

1943, сентябрь

ӨӨРҮШКҮНҮҢ СӨӨЛГҮ ЫРЫ

Төрээн черим! Хоругдалдан хосталзымза!
Төрээн чуртка хостуг чорза.
Кара-бажың ханалары човууртай-дыр,
Кара шооча хаалганы кадарып тур.

Сеткилимниң чалгыглары, ак-көк дээрим,
Сенче дораан хостуг, чоргаар кылайтыпса!
Хоругдалда мени бектээн,
Холдарымда — демир кинчи.

Частып үнген чечектерниң шырайларын
Чаашкын хандыр суггарып тур.
Тынарымга, даш ханалар — соок.
Тыныш бачым, сөзүм кошкаан.

Чырык хүннүң херелдери
Чыргал, кежик чаяп турда,
Өлүр шагым чоокшулаан, —
Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры.

Август, 1943.

ДҮШ

Дүжүмге мээң кызым кирди:
— Дүрген чедип келем — дигеш,
Бажым суйбап, баарым чылдып,
Манаанын мээ сөглөп турду.

Бо арындан ыңай БОРИС КАЗЫРЫКПАЙ очулдурган.

Өөрээнимден караам чаштыг,
Өөрүшкүлүг куспактадым.
Хензиг кызым адазы мээ
Кедергей-ле ынак-тыр ам!

Чечек-чимис далайында
Четтинишкен бисти чаптап,
Чырык херел ойнап кээрге,
«Шымбайын» деп бодап турдум.

Оттуп келгеш көөрүмге,
Орун чаны караңгы, соок.
Бизги-ле кара-бажың...
Бисти таңныыл кадарбышаан.

УТТУПТАР СЕН

Тамчыктыг, дыш бажыңыңче
Далажыр дээш, эскербедиң
Чурттап эртер амыдырал
Чулуптарга, оңуп калыр...
Аяс хүнде чараш чечек
Аалыңның коданынга
Арыг, сергек саглаңайнып,
Аштып, частып үнүп келди.
Шак ол чечек эртенниң-не
Сагыжында сени бодап,
Салгын-хаттың аайы-биле
Чайганмышаан, мөгейип каар.
Байырлалдар хүннеринде

База-ла ол чечектерден
Столдарны каастап каарын
Уттуптар сен, сагынмас сен.
Күскү өйде болчаг баарда,
Күзээниңче далажыр дээш,
База-ла ол чечектерни
Базып эртип чоруй баар сен.
Дүне чылыг бажыңыңга
Дүкчүттүнгеш чыдып алгаш,
Чааскан хонган чечекти сен
Сагыжыңга киирбес-тир сен.
Күску доңат сеткилицни
Күзүрүмнеп хоорза-даа,
Ынакшылды, бүзүрелди
Ынчаар чаңнай бербөңерем.

1943, сентябрь.

СЫЛДЫЗЫМ СЕН

Аскым-кежи — өлчейлиг хүн
Амдыгаа дээр — сеткилимде,
Херелденген чырыткы дег,
Кезээ шагда бисти доңнаан.

Көрүжүңнүң чырыткызы
Хөлчөк чырык сылдыс ол-дур,
Мени ынчан танывас сен,
Менче чиге көрбейн турдуң.

Чырыш кынган шак ол көрүш,
Шыны херек — уттундурбаан...
Талыгырда часкы шөлдер,
Таалал азы кударал бе?

От дег чайнаан карактарың
Олчаан уттуп шыдавадым.
Эгенгензиг көрүжүңнүң
Элдээртиглиг утказы чүл?

Чаңгыс сөс-даа солушпаан бис,
Сагыжымда сылдыс сен бе?
Чүгле чаңгыс көрүштен-не
Чүрээм чүгө шапкыланды?

Часты каастаар чечектерзиг,
Сактырымга, аржаан суг дег,
Көрүжүң мээң сеткилимни мегелевээн,
Көвей сөстөр сеткил-хөөннү мегелеп боор...

Чылдар шууштур эрткен-даа бол,
Шырайыңны, көрүжүңнү утпас-тыр мен.
«Эргимим» деп чаңгыс сөстен чугаалапкаш,
Эрниң ошкаар күзелим-даа бүтпези ол бе?

Амыдырал казыргызы сывырза-даа,
Аңаа азып, муңгашталбайн,
Хензиг када душканывыс
Кезээде-ле сактып чор даан.

Салым-чолум аайында
Чаа дайын шөлүндө бол,
Чараш, чырык хүлүмзүрүүң
Сагыжымдан ыравас-тыр...

Май, 1943.

Сайлык МОНГУШ.

*Ак-Довурактың ийи дугаар школазының
тыва дыл, чогаал башкызы.*

А. ДАРЖАЙНЫҢ «ЧЕТКЕР ЧЕТКИЗИ» ДЕП ШИИЗИНДЕ ЧӨРҮЛДЭЭЛЕР

Кижиге төрөлгөтөннүн төөгүзүндө кандыг-даа ниитилелге чөрүлдээлер черле турган. Чөрүлдээ, бир талазында, ниитилел сайзыралының шимчедикчи күжү болур, өске талазында, күзенчиг эвес чүүл. Кижини, бойдушту, ниитилелди ниитизи-биле амыдыралды чечен чогаалга чуруп көргүзөр. Ындыг болганда, чогаалдарның хөй кезинге чөрүлдээ ыяап-ла турар. Чөрүлдээ дээрге чогаалдың маадырларының азы аңгы-аңгы бөлүк персонажтарның аразында, азы ниитилел биле чогаал маадырларының аразында, азы характерлернин, идеяларның аразында үскүлежишкин-дир.

Чөрүлдээлер хөй хевирлиг болур: амыдыралчы көрүжү аңгы-аңгы кижилернин аразында, арыг арын-нүүрнүң болгаш арын-үнүүр чок чоруктуң аразында, психологтуг чөрүлдээ, философчу чөрүлдээ, социал-төөгүлүг, амы-хуу чөрүлдээлер, иштики сагыш-сеткилдин, өг-бүлө амыдыралының, шажын-чүдүлгенин, характерлернин аразында чөрүлдээ дээш оон-даа өске.

Литератураның жанрларының аразындан шиини жанрында чөрүлдээ кол черни ээлеп, шиинде болуушкуннарны сайзырадып, характерлерни ажыдып турар күш болур. Чижээ, Гогольдун «Ревизор» деп шиизинде хоорайның «ээлеринин» ревизордан коргуушкуну шиинде чөрүлдээлернин үндезини болуп, бүгү болуушкуннарны шимчедип турар.¹

¹Крупчатова Л.В. Введение в литературоведение. -М. 2005 ар.216-217.

Тыва литература тывылган үезинден бээр шии чогаалы сайзырап, тема болгаш сюжет талазы-биле чаартынып келген. Амгы тыва литературада ниитилелдин чидиг айтырыгларын көдүргөн, төөгүнүң онзагай талаларын көргүскен шиилер бижит-тинип турар. Ындыг шиилерни Александр Даржай, Эдуард Мижит, Чылгычы Ондар, Клара Сагды дээн ышкаш чогаалчылар бижип, чонга сөңнөп чоруур.

Александр Даржайның «Четкер четкизи» деп шиизи чүгле ады-биле безин номчукчунуң сонuurгалын оттура бээр. Ында амгы үеде бистиң чурттап турарывыс ниитилелде эң-не чидиг айтырыг мөзү-бүдүш темазын, ооң-биле холбашкан кем-херек үүлгедир чорук дугайында бижээн. Кайы-даа үеде, кандыг-даа ниитилелге кижилер оорланыр чорук-биле эптеш чок чораан. Бо шииде база ындыг.

«Четкер четкизи» деп шииде чөрүлдээлер хөй. Оларның аразындан философчу чөрүлдээ эң-не кол черни ээлеп турар. Ол ийи талалыг: өлүм болгаш чуртталга, бөдүүн чон болгаш эрге-дужаалдыглар. Бо философчу бодалды илередирде, автор тыва чоннуң өлүм соонда чуртталга дугайында шажынчы бодалын ажыглааны эптиг. Шииниң эгезинде Эрлик оранында шииткелди Кежиктиң дүжүнде болуп турар деп номчукчу эге дээрезинде билбес. Ол мифке үндезилеп тургускан болуушкунну шииниң эгезинде кииргени чедимчелиг, чүге дээрге ол үзүндү номчукчунуң сонuurгалын дораан хаара тудуптар, оон аңгыда Кежиктиң эрткен үеи-биле каксы таныштырар.

Кежик — ушпа-чонук кырганны-даа, байны, ядыны-даа кээргел чокка оорлап чораан херектээн, оор. Ооң эки чурттаар дээн күзели күштүг, ынчалза-даа ол дүжүнде бодунуң «өлүмүн» көөр, а хоругдал черинден үнүп келгеш, авазының өлгенинге аажок хомудаар, буруузунар. Ону бо сөстөр бадыткап турар: «Эх, авай, авай! Чоп манап шыдавааның ол? Ам-на сени таптыг азырап көрейн деп бодап чордум. Авай, ээп чедип келдим, авай! Ам ажылдаар мен. Кайнаар-даа барбас мен. Туруптум, авай». Кежик, чеже-даа чазып чораан болза, ол кара орукту эвес, а чуртталганы, ак орукту шилип алыр.

Ону хоругдал черинге «эки ажылы, чуруму дээш эрте хостаар дугайында шиитпир-биле» таныштыргаш, Болат-оол деп шагдаа чугаалаар: «Хосталып үне бээриңге, сени улус чылыы-биле хүлээп алыр деп бе? Чок, сээң мойнуңче кым-даа шурай бербес.

Улустуң идегелин, бүзүрелин чаңгыс хүн, чаңгыс шак иштинде чаалап албас-ла болгай. Сеңээ улус дөгере бүрүнү-биле бүзүревес болдур ийин. Сээң бергедежир чүвең ол-дур, ону шыдап эртсиңзе, эр-хей боор сен». Шагдааның бо чугаазы шииниң дургузунда хөй катап бадыткаттынар: совхоз даргазының ажылга хүлээп албааны; авазының эштериниң, чеже-даа экииргезе, олурза, Кежиктен сестип, коргуп олуары; таныжып чорааны уругнуң оон ойталааны; сиген бригадири Хураамайның актыг черге аъттар шамнааны.

Шииниң кол маадыры хосталып, чанып келиринден-не, амыдыралчы чөрүлдээ эгелээр. Кежик чеже-даа кызыдарга, ниитилел, ооң бодунуң-на чаңгыс чер-чурттуглары, ону хүлээп көрбес. Ол Кежикке аар согуг болур: «Оода-ла сен дириг чораан болзуңза, авай. Кайнаар-даа баарымга, сывырган-демир чок дээрден башка, бедик хана... мен моон соңгаар суурга туруп шыдавас мен. Карактың углаан черинче базып чоруптар мен бе, ынчаш? Чурт делгем-не болгай. Чок, кайнаар-даа ырап шыдавас мен. Бажыңывыстың суугузундан ыш буруңайнып үнер ужурлуг».

Кежик биле кижилерниң аразында турупкан бедик хананы кым-даа эвес, ол боду ак сеткилдиг ажылы-биле, чонунга ажык ынакшылы-биле буза шавар ужурлуг турган. Амыдыралдың утказы ажылда деп ам-на билип, сиген кезилдезинге ажылдаарын ол кызыткан. Ынчалза-даа бо чөрүлдээде кижилерниң сөстөриниң каржызы, боттарының кээргел чогу коргунчуг: «черниң чексээ, домзак ээзи чүве, хир-чамың арыг кижилерге борава; үне бер, сойлук!.. Дүн чоруктуг, ийи буттуг кокай ышкажың чүл, сени билбес эвес, чыдыг ыт». Бо бүгү сөстөр Кежикке хамаарышкан. Кижилер тайып ушкан Кежиктиң турарынга дузалашпас. Болат-оол шагдааның сөстери ындыг хевирлиг бадыткаттынып эгелээр.

Амы-хуу хамаарылганың чөрүлдээзи. Шииде бо чөрүлдээни узун эвес үзүндүдө көргүскен. Ынчалза-даа ол дээшти-биле ылгалып турар. Бо чөрүлдээниң ынды-бетинде Кежик болгаш ооң таныжып турганы уруу Сай-Суу база оларның бичии оглу. Кежиктиң Сай-Суу-биле холбашкан сактыышкыны чырык, чараш. Ынчалза-даа Сай-Суунуң хомудалы күштүг, ол чүвениң алыс шынын чугаалап турар. Ооң ындыызы чөптүг болгу дег: «Ам ону чоп чугаалаар сен? Чаңгыс-даа чагаа биживээн сен. Сеңээ херек чок болганым ол-дур. Ол шаанда кыйгырган болзуңза, сээң үнүңнүң чаңгызының аайы-биле тып алыр ийик мен».

Кежик оглун көрүп кааш, чаагай күзелдери улам кыптыгып, хей-аът кирип, белек садып алгаш чедип кээр. Ынчалза-даа Сай-Суу ону хүлээп албас. Мында Кежиктин буруузу улуг деп чүвөгө чигзиниг турбас: Намдак ирей Сай-Суунуң дугайында айтырарга, ол *(элдепсинип, сактып чадап олурад)*: «Кайы Сай-Суу дээрнч ол, акым? Чоп мырыңай сагынмас мен».

Кижилерниң амы-хуу хамаарылгазында чөрүлдээ бо шииде эң-не күштүг. Чүгө дээрге Кежиктиң баштайгы дээрезинде күзелдериниң чырыы, ооң шиитпирлии номчукчуну, аңаа болушпаза-даа, ону кээргээринче албадаптар. А Сай-Суунуң: «Мени дүвүретпе, барып көр, Кежик» дээш, эжиин хаап алганы Кежиктиң байдалын улам чидиглендирер.

Иштики сагыш-сеткилдинч чөрүлдээзи. Кол маадыр Кежиктиң иштики сагыш-сеткилиниң чөрүлдээзи шииде бүгү болуушкуннарны шимчедип, сайзырадып турар. Чогаалдын эгезинден төнчүзүнгө чедир Кежиктиң сагыш-сеткили үргүлчүлө оожургал чок. Ооң сеткили эгезинде идегел, чырык күзелдер, кижилерге бүзүрел-биле долдунган турган. Совхоз директорундан хой чөпшээредип албышаан, ажыл дилеп чеде бээри ол идегелдир. Ынчалза-даа манаа дарганың кандай чугаазының ужун маргылдаа үнер. А Кежик бодун туттунуп, чүү-даа болбаан дег, авазының сөөгүн тудуп каан эштери кадайларны өөнгө шайладып турар. Ынчан база-ла кижилерниң анаа каразы, сезиглели, ажыы-биле эвес-даа болза, билдинип турар.

Сай-Суунуң күштүг хомудалы болгаш ойталаашкыны Кежикке совхоз директорунуң куду көрүүшкүнүндөн-даа артык аар согуг болур. Ынчалза-даа ол шын орукче кирер дээн оралдажышкынын уламчылаар — Кежик сиген кезилдезинге ажылдай бээр.

Бо бүгүнүң соонда Кежиктиң кижилерге бүзүрели чидип, чырык чуртталга дугайында күзели кошкаш кылынза-даа, кол-ла чүвө ол ажылдап эгелээр. Ынчалза-даа ооң сеткили хаалчак апаар. Кежиктиң монологундан кижилерге хомудал, чөгел төнүүшкүн, муңгарал билдинип турар: «Бо чер кырында меңээ чүглө сээң чевээнден өске эргим чүвө артпаан ол бе?»

Хураамайның актыг черге аът шамнааны байдалды улам нарыыдадыр. Ол бодунуң буруузун иштинде, а сөөлүндө ажыы-биле-даа миннип турар: «Актыг мен. Оорлап чордум. Ол дээш олуруп-даа чордум...

Оорганы кезе каккан өл хаак ышкаш,
олут бербейн, эң-не дошкун шииткел болуп,
сылба улдап, арын-нүүрүм камгалап чор».

Кол маадырның сагыш-сеткилинде чөрүлдээни илередирде,
автор монолог аргазын чедимчелиг ажыглан. Чижээ, Кежиктиң
монологунда:

Аас-кежик! Идегели чок кижиги сен дээш,
Аяс хүнде менден ырап чоруптуң бе?
Эжим туржук, эвим багай улуска-даа
Эрээ-хинчек күзевээн мен. Чүү болду?

Шынап-ла, чүү болганыл? Кежиктиң чырык күзелдери, эки
чурттаксаан сеткили кижилерниң тоомча чок каржызынга,
амыдыралдың ханазынга өскөш, бүтпейн баар. Ол бодунуң
төрүттүнген, өскөн черинге эки чуртталга эгелээринге чөгөл
төнгөш, өскээр чоруптар деп шиитпирлээни оон бир частырыы
ол болур.

«Четкер четкизи» деп шииниң идеязын ажыдарда, автор
чөрүлдээлерниң аңгы-аңгы хевирлерин көргүскөн:

1. Философчу чөрүлдээ
2. Кижиги болгаш ниитилел аразында чөрүлдээ.
3. Амы-хуу хамаарылганың чөрүлдээзи.
4. Сагыш-сеткилдин чөрүлдээзи.
5. Характерлер чөрүлдээзи.

Чогаалда чөрүлдээ бүрүзү кол маадырның байдалын улам-
на нарыдадып, ону амыдыралдан улам-на үндүр кызып-ла
олурар. Ону Кежик биле мурнунда ооң эдержип чорааны
Балдаңның аразында чугаадан билип алыр бис: *Кежик*. «Ыракка
чоруп көрзе деп бодай бердим. Бир-ле черге өргөн кагар үе
келген-дир». *Балдан*: «Өргөн кагарда, Саян ашкан херээ чүл?
Тыва база делгем-дир». *Кежик*: «Делгемин делгем-не. Ынчалза-
даа мээң сыңар черим тывылбас ышкаш».

Бүгү-ле чөрүлдээлер Кежиктиң аштырышкыны-биле дооступ
турар: ниитилел база кижилер Кежикке дуза катпас; таныжып
турганы уруг Сай-Суу Кежиктен ойталаар; Кежиктиң сагыш-
сеткилинде буянын күзели өжүп, бузут тиилеп каар. Бо бүгүнүң
түннелинде кол маадырның тура-соруу сына бээр – катап
оорланып чоруптар. *«Долгандыр-ла ыржым, тайбың. Ол өйдө
Кежик сыдым дүрө тудуп алган кедеттиниң чоруп орат. Кежик*

тура халып келгеш, сыдымны чайып-чайып октаар. Ол уеде боо даажы «дирс» дээш, чаңгыланып чоруй баар. Чер-делегей кызаш кылынгаш, караңгылай бээр».

Чогаалда кол чөрүлдээ деп көргенивис философчу чөрүлдээниң түңнели кол маадырның өлүмү-биле доостур. Мындыг түңнел номчукчунуң сеткилинге хөй-ле айтырыгларны арттырар. Чогаалдың күштүг талазы мында.

Чөрүлдээниң ыяп-ла турар ужурлуу шии чогаалының кол негелдези болур деп үстүндө чугаалаан бис. Шииге кандыг-даа чөрүлдээ күштүү-биле илереттинер болгаш ажыттынар. Ындыг болганы-биле шии чогаалы номчукчунуң азы көрүкчүнүң сеткилиниң янзы-бүрү байдалдарын оттурар шынарлыг. Ынчангаш номчукчунуң сеткилинге база чөрүлдээ туруп кээри албан. Шииниң кол маадыры Кежик — кээргел чок оор; ону изиг тамы манап турар. Оорлаар чорук кандыг-даа кижиниң килеңин хайындырар деп чүве билдингир. Оон ыңайгы болуушкуннарга Кежик буруузун миннип, бар-ла күжү-биле чырык чуртталгаже чүткүп чоруур кижиге болуп көстүп келири сеткилди өөртүр. Ол кээргенчиг апаар болгаш аңаа болчур хөөн номчукчунуң сеткилинге тыптып келир.

«Оорнуң оруу мунгаш» деп тыва улустуң үлегер домаа шынныг, ынчалза-даа «Тайып ужар, даянып турар» деп аңаа карышкак үлегер домак база бар. Бо шии бир талазында кичээндириглич, өске талазында чемелелдиг. Кижиге болуп чурттаксаан Кежикти «четкер четкизинче» катап кирбезин дээш, чүге кым-даа олче холун сунмааныл? База-ла чөрүлдээлиг айтырыг.

БАЗА БИР ХЕРЭЭЖЕН ПРОЗАЧЫ

Аарышкым, муңгаралым куйзуп каапкаш,
Амыдырал ожук дажын тиге берди.
Куюм сеткил доюлдурган, дүлгээзинниг
Кулугурнуң хөөмей ыры өпейлей-дир.

* * *

Чассып чораан өскүс эжим — ыракта,
«Садып ишкен» хоптак күүйүм — кожамда,
Бажын билбес кодан малым — кажаада,
Байлар кени алдар-адым — даштымда.

Ийи аңгы шүлүктөрдөн алдынган бо одуругларны номчупкаш-ла, бижиттинген аянының онзагайын дораан-на эскерип каар бис. Оларның автору «Чылдың тергиин тыва дыл, чогаал башкызы — 2010» деп аттың эдилекчизи Лидия Хорагаевна Ооржак. Ооң шүлүктери чырыкка көстүп кээри билек, оларның ужур-утказының, сөс-домааның өске шүлүкчүлөргө шүлүктөрүндөн ылгалдыын номчукчулар демдегеп, авторнуң чогаалчы салым-чаяанынга сонургалы кыптыга берген. Амгы тыва поэзияда ады билдингир апарган база бир херээжен шүлүкчүнүң шүлүктөрүнге хамаарыштыр солун-сеткүүлгө үнгүлээн чүүлдер, шүлүктөрүнүн «Төлгээ дүшпөс чажыттар» деп чыындызының тиражын номчукчуларның дораан-на садып алгаш барганы аңаа бадыттал.

Шүлүктөр-биле чергелештир Лидия Ооржак чечен чугааларны бижип келген. Бижээн чечен чугааларының эң экилерин база «Ээргииштиг эзрем» деп кыска тоожузу 2009 чылда чырыкче үнгөн номунга автор кириген. Ук ном бо тоожу-биле атташ.

Номнуң «Кырган-авам чугаалары» деп эгезинде бөлүк чугаалардан узун амыдыралды чурттап эртип, улуг назынны назылаан кырган-авайның мерген угааны, кижизиг мөзү-бүдүжү, ооң көргөн-билген чүүлдерин таварыштыр ал-бодувуска ажыктыг болгу дег хөй-ле өөредиглиг чүүлдерни билип алып бис. Ол дугайында автор мынчаар бүзүредип каан. «...анаа-ла каттыржып, хөөрежиپ оргаш, чугаалап берип орган төөгү бүрүзү бир-ле

чажыт дүүшкүннүг: чок болза чөптээн, чок болза, чагаан, чок болза кичээндирген». «Кырган-авамның чугааларының» бижиттинген деңнели дең-дески эвес болганын демдеглеп каары база артык эвес, хоюглаар чүүлдер ам-даа бар. Чамдыктары чечен чугаалар деңнелинге чедир көдүрүлбээн деп болур. Азы «Кырган-авамның чугааларының» жанрын автор чугаа деп көргөн болгаш, ындыг бе? Ынчалза-даа дыка сонуурганчыг чугаалар база бар. Ооң чижээнге «Шай согаажы» деп чугаа хамааржыр. Бо чугаа тыва улустуң кол эдилелдериниң бирээзи шай согаажы, ооң-биле харылзаалыг чаагай чаңчылдар дугайында. Чугааның утказы мындыг: уруу хем кыдыындан чаражы кончуг шөйбек шокар даш тып алгаш, кырган-авазынга көргүзөргө, демгизи шай согаажы кыс кижиниң салым-чолунга кандыг ужур-уткалыын төөгүп бээр. «Шаанда шагда болза уруу өгленир деп баарга, ада-иези уруунуң өнчүзүнүң аразынга шай согаажын катай суп бээр чораан... Чаа өггө келген келин кыстың тонунуң эдээн кунчуу болур кадай шай согаажы-биле базырып аар: ол өгнүң уруу болганы ол — чаа улузу-биле эптиг-чөптүг, хөй ажы-төлдүг, аяк шайлыг, тодуг-догаа чурттазын, чаннаттавазын дээни ол-дур ийин... Салгал дамчыыр ыдыктыг эт чүве, кызым, кевин-херекчок өске кижилерге кижии ыдыктыг эдин тудуспас — кежик чайлаар дижир...» деп, кырган-авазы чугаалап олуар. Бодунуң эт-севинге хүндүткел, хумагалал дамчыштыр база тыва улус чаагай чаңчылдарга, бүдүштүг мөзү-шынарга кижизиттинип чораан дээрзи бо чугаадан илдең.

Эт-сеп көвүдээн, кижилерниң хамаарылгазы аңаа тоомча чок болган, эргижиреп азы үрели бээрге, оларны үндүр октапкаш, чаа эт-септи садыгдан сада шаап алыр апарган бо үеде «Шай согаажы» деп чугаа дыка угаадыглыг. Эт-септи кижилер боттары кылып ап чоруур шагда олар аңаа дыка камныг, эт-сеп салгалдан салгал дамчып чоруур, харын мырыңай ыдыктыг боор. Амгы үеде ындыг эвес. Бичии уругларның эң ынак ойнаарагы ойнаар-кыстың безин мага-боду, бажы, хол-буттары бок аразында тос башка чыдарын бо-ла көөр бис. Бо чүнү көргүзүп турарыл? Эт-севичиске хумагалал чок болгаш, угаан-сегээнивистиң тоомча чокталганының херечизи эвес бе? «Шай согаажы» деп чугаада кырган-авамнык ышкаш бисти угаадып олар өгбелеривис бар болгаш, мөзү-шынарывысты төдү оскунмаанывыс ол. Ынчангаш «Кырган-авамның чугаалары» деп бөлүк чугааларда эң чедиишкинниг бижиттинген чугаа — «Шай согаажы».

Башкы кижиге болганда, Лидия Ооржактың чогаадыкчы ажылындан бичии уруглар темазы кайын астыгып чыдып калып ийик. Бичии уругларга бижээн чечен чугаалары ооң чогаадыкчы ажылында тускайлаң черни ээлеп турар. Эң ылаңгыя «Адашкылар» деп чечен чугаада бичии Чойган-оолдун окур-хевирин онзагай кылдыр чураан. Улук кижилерниң аар-бергеге кошкаа, оларның хүн бүрүде аажы-чаңы таварыштыр бичии оолдун алызындан черле туруштуг мөзү-бүдүжүн «Адашкылар» деп чечен чугаада номчукчунуң сагыш-сеткилинге дээптер кылдыр бижээн. Чечен чугааның утказы мындыг. Чойган-оолдун авазы чок апаарга, оолдун ачазы ажыг-шүжүгден арагалаар апаар, а оол ачазы арага ишпезин деп бодап, адазын карактап, кызымаккай өөренип чоруп турар. Авазы чокта оолга кайы хире бергезин автор каш-ла сөстөр-биле тодазы аажок көргүзүп каан. «... Карааның чажы чаактарынга кээрге, думчуун шүш кылгаш, бичии чудурук-чугажы-биле аштай тыртып алган...», «... Чойган-оолга муңгаранчыы аажок, ооң сагыжында бир-ле соок аар даш суп каан дег, эштери-биле ойнап, каттырып турза-даа, хөрээниң ишти хос...». Авазының дугайында сактыышкыннар, ооң окур-хевирин бичии оолга аажок дузалаар. Авазының хөөрүнгө ол чеде бээрге, «...авазы ону эргеледип, чассыдып каан-даа ышкаш болган...». Оолдун ачазындан оспаксыравазы, ол дээш сагыш човаары адазын бодандырыптар. Ол бир арагалааш миннип кээрге, «Багай оглу ооң үс-чар идик-хевин чуп каан, бажың иштин шыдаар шаа-биле арыглап алган» боор. Оон-на адазы боданып, бодун эде-хере алдына бээр. «...Ачазындан куспактанып алган холдарындан бир-ле билдинмес тааланчыг чылыг Чойган-оолдун чаш мага-бодунче тарап чораан. «Ачамның чылыын, авам ышкаш...» деп сөстөр-биле чечен чугаа чаражы аажок кылдыр доостур.

Шилип алдынган темазын, ында көдүртүнген айтырыгларны алыр болза, «Адашкылар» деп чечен чугаа ук жанрның кызыгаарындан оранчок делгем деп чүүлдү база эскерер бис. Ында болуушкуннарны ам-даа делгемчиди хөгжүдүп, маадырларның окур-хевирин, оларның сагыш-сеткилиниң байдалын улам чидидир бижээн болза, чечен чугаа тоожу апаар турган чадавас.

Элээди уруг биле оолдун бот-боттарынга хандыкшылы «Аарышкы» деп новеллада сонуганчыг кылдыр бижиттинген.

Олар малчын кыштагга хой кажаазының көржецин коптарып тургаш, ала-чайгаар-ла таныжып алырлар. «...Эскерип турарымга, кожавыс аалдан келген оолга мени чыпшыр тудуп, кыжырып турар хире. Акым, чаавамның каткы-иткизи чайтылаар чүве. «Хүрегенниң күжүн көөр» дижип-ле турар улус болган. Шынап-ла, бүдүү хайгаарап турарымга, узун шилгедек сынныг, кызыл чаактыг оол база-ла хөглүү дегет ажылдап турар болду... ».

Орланмаа биле Кара-Каттың аразында чугаазы безин чаптанчыг.

Чижээлээрге:

«— Инчеш база чедип кээр мен шүве, үнүп кээр сен. Үнүп кээр сен бе? — диди.

— Та, билбес мен. Уйгум кээп тур — дидим.»

Чүгле моон безин кайызының-даа угаан-медерели ам-даа «чаш» хевээр дээрзи илдең, ынчалза-даа ынакшыл оларның сагыш-сеткилинде көстелип келген. Кара-Катты Орланмаа мынчаар манап турар. «...Хүнзедир сагыжымдан Кара-Кат үнмээн. Баалык ажыр бүдүү көргүлээр мен. Кежээ хураган ыдып, орайга дээр кажаадан үнмедим. Сагыжым бир-ле кижини манап турар. Кажаадан үнгеш, бажыңче кылаштап ора, сактырымга, артымдан бир-ле кижини куужактаптар ышкаш...». Оолдуң-кыстың мындыг чараш сеткили «назын халыынынга чагыртып», «дүлгээзинниг дүннүң элзедиинге чайгаар-ла алзыптары»-биле новелланың сюжеди чештиниң, Орланмаа биле Кара-Каттың аразы ырай бээр. Орланмааның Кара-Каттан божуп алган уруу безин ол ийиниң бот-боттарын билчип, ооң ада-иези болурунга дуза болбас. Новелланың мындыг сюжеди номчукчуларның чамдыызын саймаарадыпкан-даа чыгыы. Оол биле уругнуң аразында харылзаа анаа-ла хандыкшыл болганы ол бе? Ындыг-даа болганы чадавас — Орланмааның-даа, Кара-Каттың-даа аксындан үнген ынакшыл дугайында чаңгыс-даа сөс новелладан номчуvas бис. Азы элээди кижилер сагыш-сеткилин, ынакшылын-даа дижик, бот-боттарынга ажыдып шыдавааны ол бе? Новелла ынакшыл дугайында бе азы хандыкшыл дугайында бе? Бо новеллада чедир бижиттинмээн бир-ле чүүл бар ышкаш кындыр сагындырар.

«Аарышкы» деп новелла база, сюжединиң үезин алыр болза, тоожу жанрынче чайгылчак. Орланмаа биле Кара-Каттың аразында харылзааларны, оларның сагыш-сеткилиниң байдалын хөгжүдүр биживейн, колдуунда кыштагга ужуражышкыннары-биле

кызыгаарлап, тайылбыр янзылыг кыска эгелер-биле ону төндүргөн болгаш, бо чогаал кандыг-ла бир чылдагаан-биле далаш доостунган тоожу ышкаш апарган.

«Адашкылар» деп чечен чугаа, «Аарышкы» деп новелла, берти дизе, кыска тоожулар янзылыг бооп, Лидия Ооржактың чогаадыкчы арга-шинээнин ханызының херечизи-дир деп санап болур-дур.

«Ээргиштиг ээрем» деп кыска тоожу кижилерниң нарын аажы-чаңының, амыдыралдың ээреминге оларның аразында бүдүлгаазынның харылзааларының дугайында. Ооң кол маадыры эмчи Чимис — ажы-чаңы турум, эртем-билигге сундулуг, ажыл-ижинге кызымак, ынчалза-даа амы-хууда өг-бүлө амыдыралы улуг-ла чогувайн барган «Сагыжында чажыттарын кымга-даа ажытпас, хаалчак апарган» херээжен киж. Ынчалза-даа Сүлдем база ооң оглу Меңги-биле ужуражылга «эргелел манап чөгөл төткөн» сагыш-сеткилин доюлдуруптар, «ийи бодунга ала-чайгаар тааржып, чаңчыга бергенин» эскербейн баарлар. Сүлдемниң сагыш-сеткили чиндигир киж дээрзин ооң дүш-дүлүнден, эр киж хирезинде бо-ла ыглай кагылаптарындан тоожунуң эгезинде-ле билип каар бис. Ооң чаңгыс классчызы Любаның аңаа: «Ылбыргай багың, мелегейиң ам-даа хевээр-дир» — дээни, ол-ла аажы-чаңы-биле кадайыңга кагдыртканы, холун оглу Меңгини сугга дүжүп өлүрүндөн камгалап каан Чимисче эвес, а өскерликчи кадайынче сунуп чытканы ол алыс бүдүжүндөн-не ындыг киж дээрзин бадыткаар.

Сүлдемниң оглу бичии Меңгиниң Чимиске ижиге бергенин автор каш-ла абзац-биле чаптанчыг кылдыр көргүскөн. Чижээлээрге, «...ону «авай» деп адап чаңчыга берген, аңаа эргеленир, хоптаныр, чассыыр — баажы-ла тыппас.

— Авай, сен мени канчап Меңги деп билип каапкан ийик сен? — деп, катап-катап дыңнаксаар харылыг айтырын салыр...»

Бот-боттарыңга барык-ла оглу биле авазы болу берген бо ийи кижиниң арыг-чаагай сеткилин Сүлдемниң эскербейн барганы номчукчуга хомуданчыг болганы чугаажок боор. «Меңги Чимистиң соондан: «Авай, мени кагба, мени эдертип ал, авай, мен камерам ап айын, мени манап ап ал, авай!» — деп алгырып, ужа-тура халып бар чыткан...» деп сюжет ол хомудалды улам аарышкылыг кылып турар.

«Удавас оол дуңмалыг болур сен» деп бодал-биле Чимистиң Меңгиге даарап бергени кукла-оолчугаш ээн бажыңда полкада бир-ле кижини манагзынып, ханада шактың даажы чырык чер кырынга чаңыланып, өөрүшкүлүг дыңналып келгени-биле тоожу төнер, ынчалза-даа номчукчунуң сагыжын ол улам хөлзедип, ооң маадырларының салым-хуузу моон соңгаар кандыг болур ирги деп дүвүредип, Меңги, ооң авазына бергени Чимис, келир үеде төрүттүнер дуңмазы амыдыралдың ээргиижинге алыспас, аас-кежиктиг боорлар боор деп идегелди кижилерниң сеткилинге артырып каары, оларны бодандыра бээри бо тоожунуң күштүг талазы.

Амгы үениң тыва херээжен чогаалчыларның аразындан проза жанрынга колдады ажылдап чоруур чогаалчы Екатерина Танова болгай. Лидия Ооржактың «Ээргииштиг ээрэм» номунуң үнгени база бир херээжен прозачы немежиپ келгенин херечилеп турар-дыр.

Салчак СОДУНАМ

ЧАМДЫК УЛУГ КИЖИЛЕРНИ ЧАҢГЫС УДАА КӨРГҮЛЭЭНИМ

Всеволод Тас-оолду

Алдарлыг тыва чурукчуларның бирээзи, Тываның чаа төөгүзүндө «Тыва совет уран чурулганың корифеи» деп айыттыңан Всеволод Тас-оолдун портрет чуруп ажылдаанын көргөн мен. Ийи-ле ажылчы хүнүн, долузу-биле эвес-даа бол, көргеним ол.

1955-1956 өөредилге чылы доозулган, алдыгы классче шилчээн мен. Ол чайын ачам, боду ышкаш шевер кудазы Будаакай-биле эштежип алгаш, Тээли-биле кожа Найырал суурда чеди чыл школазының септелгезиниң чазаныр ажылдарын хүлээнип алганнар. Ынчан он дөрт харлапканым соонда, бодунуң ижинге мени ачам өөредип эгелээни үе чүве. Ашактар школаның солуур апаргылаан эжик-хаалгаларын, соңгаларының рамаларын чазап турар, а мен шала бөдүүн, чиик ажылдар күүседип, стол, сандай, парталар септеп турар, мындыг бис. Бир-ле хүн баг тудалыг калбак хааржак эктинде азынган, орустарныы ышкаш кылдыр агбайтыр өстүрүп алган салдыг, ал-боду шыырак, долу мага-боттуг, ашаксымаар апарган кижжи чедип келгеш, школаның башкылар өрээлинге турумчуп алган. Бистерниң, верстактар салып алгаш, чазанып турганывыс класска ашактар-биле чугаала-жып танышпышаан, ажыл кылыр дээш келгенин дыңнадып олурган чүве. Ол кижжи болза Тас-оол чурукчу, бо школага улуг чурук чуруп бээр, чурукту херер рама чазап бээрин дилээн дээрзин ашактарның чугаазындан билген мен.

Улуг дөрбелчин раманы ашактар саат чокка кылыпкаш, чурукчунуң эккеп каан хеденин хере шаапкан, мен чурукчуга аппарып берген мен. Дараазында хүн хос кадында башкылар өрээлин бакылай бээримге, Сталин башкының бичии ынай, үзе тыртар каленьдарь арны хире чуруун база-ла чинге шыйыглар-биле хана-карактап алган, ол бичии хана-карактарда чурук шыйыгларын хеденде улуг хана-карактарга карандаш-биле хевээрдизин дүжүрүп, Сталинниң арнын мырыңай дөзевилеп алган. Айтып бергени борбак сандайга саадапкаш, чурукчунуң ажылын элээн хайгаарадым. Портреттиң карактар, думчук, аас таваржыры хана-карактарны азыгдан азыгже карыштыр база шыйгылап алган боор чорду.

Чурукчуну көрүп ораарымга, улуг баштыг докпак даңазын аксындан салбайн ажылдаар кижиге болду. Чүгле чуруктан ырады кылаштай берип, кылып алгылаан шыйыгларын ылавылай хынап тура, даңазын холунга тудуп алып. Ынчап тура, хөлбегер хөйлеңиниң улуг карманнарын үженип, таакпызын улаштыр тип ап-даа турар. Та мээң пөрүк багымдан ийикпе, та чурукчунуң артык сөскө хөңнү чогу чүве ийикпе, аравыста чугаа-даа чок.

Чурукчу-ла ында-хаая чугааланы каап турар:

— Чурукту улгаттыр дүжүрүп аарының аргазы-дыр ийин бо — деп-даа каар.

Оон бичии болгаш:

— Чуруурунга ынак сен бе? Сен база мынчаар шенеп көр даан. Ачаң сени шевер кижиге дээр чорду — дээрге, ыядыксап, ыыттаар чүве тыппайн барган орган мен.

Оон дараазында хүнде орайдады чеде бээримге, карандаштаан чуруунуң кырындан будуктар чагган тур. Чүктеп чорааны калбак хааржаан чанында стол кырында ажыда чада каап алган. Ында янзы-бүрү өңнерлиг сы тудар будуктар-ла бажын ажыг, элээн каш бийирлер, бижек, сивирткииш ышкаш чүвелер-даа бар. Чурукчу, чүгле сандайже айты имнеп кааш, аңгы-аңгы будуктар сы тудуп каан калбак шуугайны солагай холунда туткан, хары угда үш хире бийирлерни оң холунуң салааларының аразында кызыткан, даңазын аксында ызырган, ыт чок ажылдап тур. Бийирлерниң кайы бирээзиниң бажын холуштур булгап алгылаанын будуктарга дээрти кагылап, ооң соонда чурукка барып чай тырткылап, оон чуруктан ырады кылаштай бергеш көрүп, бодангылаар — дүүнгүзү ышкаш менче сөстөр октаар

безин чайы чок, изиг түлүүнче кире берген хире. Чуруур ажылдың эң бергеzi мында чүве-дир деп бодап каап, көрүп олурумда-ла, Сталин башкының арын-шырайы өң кирип, дириг кижинии ышкаш болуп бар чыдыр. Шаптык болу бербезин бодааш, аяр үнүп чорупкан мен.

Чурукчунуң «ынчаар шенеп көр даан» дээни сагыжымдан ыраваан. Ленинниң арнын колдады көргүскен бичии чуруун ол арга-биле кадыг саазынга улгаттыр дүжүрүп көргөн мен. Ажырбас, болу бээр чүве болган. Авам, ачам дүжүрүп каан чурукту мактап, улаштыр чуруп өөрөн деп турганнар. Найырал школазынга чедиги класска өөренип тургаш таныжып алганым чурукчунуң кылып каан ажылын ол школадан дилегзингеш, тып чадаан мен — ол үеде Сталинге чүдүүр чорукка удур политика чидигленген, баштыңчының чуруктарын хавырган турган боор. Тоску класска өөренип тургаш, биске автомобиль тургузуу өөредип турган Даваа башкының даалгазы-биле ол үедеги совет автомобильдерниң номда чуруктарын демги арга-биле картон ама саазыннарга улгаттыр дүжүрүп чуруп каарымга, машиноведение клазынга аскылап каан туар чүве.

Степан Сарыг-оолду

Сески класска өөренип турумда, көдээ школавыска онзагай болуушкун эрткен. Тыва дыл болгаш төрөөн чогаал башкызы Валентина Достай-ооловна Долмажап улуг чогаалчы Степан Сарыг-оол моорлап келгенин, ооң-биле ужуражылга интернаттың улуг дазылгазынга болурун чарлады. Улуг чогаалчының дириг бодун, барып-барып «Саны-Мөгениң», «Алдын-кыстың», «Оттуг тергениң» авторун көрүп, чугаа-сөзүн дыңнаар магалыын, солунун деп амырап турдувус. Валентина Достай-ооловна мени, Осур Ким-оолду, база бир уругну чанынче кыйгырып алгаш, боттары-выстың бижээн шүлүктеривисти чогаалчыга номчуп бээривисти шыңгыы дагзып каан. Тыва чогаал кичээлинге башкының мактап кааны бир шүлүүмнү сактып, ону номчузумза чогаалчы чүү дээр ирги деп бодап-ла, сүрээдексеп чоруп тур мен.

Ынчан хар шыгы шагда кургап калган, частың хөлчөк чылый берген хүннериниң бирээзи турган чүве. Интернат даштынга элээн хөй өөреникчилер чыглы берген турувуста, Валентина Достай-ооловна бедик дурт-сынныг бир дарга кижии-биле кады

таваар кылаштажып кел чорлар. Хүрең-куу өңнүг, узун дургаар дыйлайгылап баткан аргыглыг ышкаш шокарлыг драп тоннуг, бажында база куузумаар кепка бөрттүг, арнында карак-шилдиг, оң холунда хүрең-сарыг калбак портфель халайтыр тудуп алган шилгедек узун ашакты чогаалчывыс ол деп билдивис. Башкывыс интернат эжииниң чанынга бөкперлешкен кыстарже базыпкан, а узун ашак бистерже, школа биле интернат аразында кудук чанында тургулаан оолдарже, чедип келди. Туткан портфелин черге тургузуп кааш, карааның шилин уштуп, чодуп, оолдар-биле казык-чаагай танышты. Хүлүмзүрүп-ле, бистер-биле каш сөс солчу кааптып тура, чайжок кадында-ла караан чивеңнетки-лээрин эскердим. Черде тургузуп каан портфелин каапкаш, школа девискээриниң ырак кыдыында туалетче кылаштап чоруй баарга, ол үгектиң ырагын ам кээп эскерип, сеткил човап, сарыг портфелдиң чанындан ыравайн турган бис. Улуг чогаалчының арнын ынчаар көрүп, танып алган бис.

Интернаттың делгем дазылгазын чедиги, сески класстарның өөреникчилери долдур олургулапкан. Башкывыс таныштырган соонда, Степан Агбаанович бодунуң бичии чораан үезиниң дугайын чугаалааш, тыва чогаал, тыва чогаалчылар дугайында беседаже кирип, ону бодунуң айтырыглары-биле башкарып, тыва чогаалга сонугалдыывысты шинчиледи ышкаш. Адак соонда бистиң аравыста чогаадылгага сонугалдыг улус бар бе деп айтыра берди. Ындыг өөреникчилер бар дээрзин башкывыс дыңнаткаш, чамдыктарын дыңнагылаарын саналдаан.

Баштай мени тургускан. Чогаалчы биле башкының олурган стол чанынга үнүп келгеш, Тээли суур дугайында шүлүмнү шээжи-биле номчудум. Номчуп каапкаш, чогаалчының арнынче көрүп, чүү дээр ирги деп бодап, элээн сүрээдеп турган мен. Чогаалчы чүнү-даа ыттавады. Портага барып олуруп алгаш, өске өөрүм чогаалдарын номчуп турар кадында, Степан Агбаановичини ам-на дорт хайгаарап эгеледим. Демин мен «чогаалым» номчуп турум-да ышкаш-ла, бажын шала ойтайтыпкаш, карактарын шийипкен олур-ла. Солун эвес болган-дыр деп билип, иштимде ыядыксап олур мен. «Чогаалдарывыска» демдек салып, ол кижиниң ындыг-дыр, бо кижиниң мындыг-дыр деп чугаалаар боор деп бодап — ам байгы-ла манаашкын, мындыг. Ынчалза-даа чогаалчы сайгарылга, үнелел кылбаан. Чогаадырын шенеп, оралдажып турар улус бары эки-дир, улаштыр оралдажыңар деп кааш,

тыва-даа, орус-даа чогаалчыларны хөй номчуурун шуптувуска чагып каан.

Салчак Токаны

Аныяк үемде кады ажылдап чораан өөрүм Салчак Калбак-Хөрекович Токаны каш-даа көргөн, сөс-домаан дыңнаан боор чорду. Мен чаңгыс катап Тока дарганы көрүп, чугаазын дыңнадым.

1968 чылдың апрель ай турган. Комсомолдуң Тыва область конференциязынга Чадаана хоорайны үш эге организацияның секретарлары тыва инженер оол, орус эмчи оол, көрей башкы кыс төлээлээн бис. Кызыл хоорайдан тускай халдып келген «Волга» бис үштү болгаш комсомол райкомунуң ийиги секретары Сотнам Тамараны ап алган. Хөөрежип чорааш, найысылалга чындыңнадып чедип келген бис. Конференция СЭКП Тыва обкомунуң бажыңының үшкү кадында хуралдаар улуг залга эрткен. Хурал ажыттынар кырында президиум артында эжиктен Тока дарга кирип келирге, зал адыш часкаашкынныг уткуду. Бис үш залдың дөрүндө артыкы одуругларга таварышкан болгаш, тас кара костюмнуг дарганы ырактан көөрүмге, чолдаксымаар боттуг, калбак шырайлыг, арнында карак-шилдиг — чуруунда-ла хевээр ышкаш көзүлген.

Комсомол обкомунуң бирги секретары Ооржак Дандар-оол илеткелин президиумнуң солагай талазында индирден орустап бадырып турда, Тока дарга ында-хаая ылавылаан айтырыг сала кааптып азы кыска комментарий кылыптып олуар, а илеткелчи, индирден даргаже көрнүп алгаш, кыс-ка харыы бергилээр азы бажын согаңнадып, чөпшээреш-килээр болду.

Делегаттарның саналдарының соонда Салчак Калбак-Хөрекович чүве чугаалаан. Ооң чүгле чугаазы эвес, канчаар чугаалааны кончуг солун болган. Холунга саазын-даа тутпайн чугаалаар, ол чугаазы өске улустуң номчуп турганы дег албан езулуг илеткел дылдыг эвес, чүвени бөдүүнү-биле дорт адап тургаш, байдалды каракка көстүп кээр кылдыр чедингир илередин, тывызык болгаш чечен баштаа-биле онзагай, улам-на дыңнаксанчыг чугаалыг дарга болган. Артында-ла тывалап чугаалаан. Чугаазының кол тезистерин, чидиглендирген болгаш оюн-баштак-биле ажыдыр дузаан черлерин улаштыр-ла орустап база чугаалаар болду. Улуг сорулгаларга доктаап тургаш, Улуг-Хемниң Хайыракан даа биле Өвүрнүң Дус-Даан хоорзалар-биле

тудуштургаш, карбид, цемент бүдүрүп, Тывадан үндүр сада бээривести, Кызыл биле Шагаан-Арыгга хем өртээлдери туттунар болгаш Улуг-Хем-биле суг аргыжылгазы ажыттына бээрин чугаалады. Комсомолдуң амгы үеде кичээнгей угландырбайн турары чүүлдерни санап бадырып тура, тарылга шөлдөринде агротехниканың четпестеринге доктаап, пок үнүш ховуларда арбыдаанын демдеглед, ол дугайын орустап база чугаалап тура, аза-бөргүн «чертова шапка» деп өжөгээр адап-ла турду. Суурлар чаагайжыдылгазынга комсомолдуң киржилгези эвээш бооп турарын демдеглед, эң багай байдалдыг бир кожуун төвү суурну адап, ук кожуунда комсомол болгаш партия удуртукчуларын кызыл-хараган-биле «чымчак черлеринче» кымчылапкы дег деп, а ол кожуунда партия баштыңчызы херээжен кижиле болгай деп баштактаныр-даа чорду.

Ниитизи-биле комсомолга хамаарыштырган чугаазы хөг-баштактанышкын-биле чымчаткан чөптүг чемелелдиг-даа, көгүдүглүг идегелин илереткен ада чагыгларлыг-даа ышкаш болган ийин. Дедир чанып бар чыда, биеэги-ле «Волгавыска» чындыңнады халдып ора, эштеривиске хөөрөп берип чораан ийик бис.

Салчак Самба-Людүптү

Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының коммунист универ-ситетин өөренип дооскан баштайгы тыва журналист, тыва интеллигенцияның баштайгы төлээлекчилериниң бирээзи, чогаалчы балгаш очулдурукчу Салчак Көк-Каракович Самба-Людүптү назылай бергенде көргөн, чугаа-соодун дыңнаан мен.

Дуңмам Каң-оол биле Чадаанага чаңгыс бүдүрүлгеге ажылдап, чурттап турганывыс 1976 чылдың чай эгези. Дуңмам оолдуң чаңы чер-ле ындыг кижиле болгай — төрөөн сумувус кижизинге таварышкан болза, аалынче чалаар, бир чамдыкта улаштыр мээң аалымга база эдертип эккээр. Дыштаныр хүнде бажың даштынга ажылдап турумда, херим эжиин ажыттыңган соонда, дуңмам оол ак баштыг, силин хөлчөк көк костюмуг, ак-сарыг сорочказының хөрээнде ала галстуктуг бир ашак кижиле эдертип алган кирип келгеш, таныштырып:

— Самба-Людүп чогаалчы, Көп-Сөөк чурттуг акывыс-дыр! — деп, мындыг.

Ат-сураан дыңнап чораан боордан башка, арнын көрүп чораан эвес, чогаалчыны топтап көөрүмгө, назыны дөгүй бергенинден

ыйнаан, чолдак деп болур хире ыспагар сынныг, арган мага-
боттуг, бажының мырыңай кылайтыр агарып калган дүктерин
шевергин таартып, аткаар дырап алган, чышпык, кертик хаайлыг
ашак-ла болду.

Адымны адап берип, таныжарымга, чогаалчы чугаалай дыр:

— Бо оол чанымга кээп, ачазын адай бербээн болза, бо Чадаанага
Көп-Сөөк улузунга ужуражы бээр деп сагыш-даа чок мен. Кады
сургакчылап чоруур өөрүм сумулар үне бээрге, хоорайда ажылым
доозуп алгаш, чалгаараксап кылаштап турдум харын. Силер алыш-
кыларны каяа билир ийик мен. Көп-Сөөк чурттувуска-даа хөй чурттаваан,
колдуунда-ла Кызылга амыдырап, кыраан ашак-тыр мен ийин.

Шай хайныр кадында Көп-Сөөк чурттуг улуг улустарны
адагылап, айтыржып каапкан бис. Бистиң ада-иевисти эки билир,
бодундан улуг кырган ада-иелеривисти кады-кожа хонуп-көжүп
чораан улустар-ла болгай деп чугаалап олурду.

Чаа хайындырган сүттүг шайны шаажаңга кудуп, сунуп,
тавактарга ааржы холаан арбай далганы, саржаг, хоюг чигир
уруп, стол кырынга салгылап, чогаалчыдан солун чугаа эреп,
шимченип тур бис. Печкада пажывыстан эът эзип, быдаа-даа
куттум. Чаңгыс суму чурттуг чогаалчы акывыс дээш арага кудар
дээримге, шуут ынавас:

— Силер боттарыңар билип көрүңер, дуңмаларым. Мен
чүгле бо ховар таваржырым тыва чем сонуургап керейн, сарыг
шай аартап алийн — дээш, хоржок кижиге болду. Шынап-ла,
арбай далганы магадап, ону саржаг эргискен изиг шай кырынче
уруп оргаш, булгап чиир, эът-быдааны чүгле амзаар, шай-ла
таваар аартап каап олурган.

— Аныяамда Көп-Сөөккө бо-ла чеде бергилээр чордум. Ол
шагда сургакчылаары ай-даа хире узай бээр чүве-ле болгай. Ол
чоруп турарымда, ада-иеңер чаңгыс оол уруглуг-ла турган ышкаш
чүве. Силерден элээн улуг боор ужурлуг ол — дей-дир.

— Ийе, ол улуг акывыс Тээлиде, ам ашак кижиге ийин — деп
харыы бергеш, авамның чугаазын сакты хонуп, дамчыттым эвеспе:
— Акывыс бичии, чугаазы чаа шуудап чорааш, силерниң ачаңар
Көк-Карактың адын Кокаарак деп, а Аскаарапай ашак сугнуң
Кокаарак деп ыдын Көк-Карак деп, солуштур адааш турар,
авазы-ачазы шын ададып чадашкан, а силерниң ачаңар, оларга
ажынып, оглуңарны өжөгээр дедир өөредип турар силер деп-
даа турган дивежикпе.

Таваар шай аартап ора, чүве чугаалаар дээш-ле хүлүмзүрүү кааптып, чүгле чамдыкта ыыткыр эвес каттыра каап олурган чогаалчы, ол чугааны дыңнааш, мырыңай дадыла-ды каттырып шаг болду.

Бистиң ачавысты, ооң аныяк шаан кайы хире билир чораанын айтырарывыска, мынча деп орган:

— Ачаңар Содунам дээрге Көп-Сөөктүң кончуг эрес-кашпагай, идепкейлиг эрлериниң бирээзи болбазыкпе. Алыс ажылгыр, тудунгур, кандыг-даа чүвени уштап-баштай берген турар. Латин үжүктөрлиг баштайгы тыва бижикти кончуг эки билир, ол бижикке Көп-Сөөк улузун өөредип турган. Намчы-даа чораан кижиге. Нам үүрүн безин даргалап турган болдур ийин. Амгы шагныы-биле болза, сумуда партия организациязының секретары-дыр ийин.

— Ачам боду болза үүр даргазынга үш чыл болган мен дээр чоржук, — дээримге, база дыңзыды каттыргаш, оон соксай берип, кезек боданып олурда, немедим — Хелиң кижиге оглу болганындан дүжүрткен кижиге ыйнаан.

— Чүгле ол дээш эвес. Аваңар чаңгы кижиге уруу болганы база, харын кол чылдагаан ол. Ам чаа сактып ордум. — «Үүр даргазынга үш чыл болдум» деп Токаның чогаалы бижиттинип турган үени. Ол үеде намны феодал ук-ызыгуурлуг улустан арыглап турганы ол чүве. Үүр даргазынга үш чыл болгаш, үндүртүп, дүжүрткен кижиге чүгле Көп-Сөөккө эвес, өске-даа черлерге тургулаан. Ол үениң аайы-биле бижиттинген, сөөлүндө барып «Дөңгүр-оол» деп ши болу берген чогаал чораан, феодалдарны 1930 чылда эрге-дүжүлгеден чайладып турда, хөреңгизин хавырған, Көк-Сөөктен шөлүп чоруткан-даа болгай. Ынчангаш ачаңарны намдан, феодал күдээзи дээш, үндүрген чүве. Ооң соонда чазанып-ла чораан.

Ачавыс колдуунда чазанып, бызаңчылап, чамдыкта узанып чораанын чугааладывыс.

— Аныяанда чонар-дашты хөлчок чазап чораан кижиге болгай — дээш, боданып олур. Оон уламчылай-дыр: — Кончуг шевер кижиге-ле болгай. Херээжен кижини чонар-даштан чазап, бурган-дарийги ышкаш кылдыр сиилбип каар. Олурган кижини олурту, турган кижини тургузу чазаптар деп болур кижиге болбазыкпе. Ол үеде Көп-Сөөккө чонар-даш чазаар улус арбын, харын бир чазаныр артель болуп турган. Боттарының сонуургалы-биле чазанырындан аңгыда, чазак чериниң хөй чагыгларын күүседип

турганнар. Ынчангаш оларның аалдарын өжөгээр чонар-даштыг Сарыг-Хая чанынга хондуруп, кыштадып турган. Чүү дээр боор, дарга аттыг кижиги бүрүзү чонар-даштан чазаан бижику прибору ажыглаайн дээр-ле болгай. Сарыг-Хаяның ак-даа, сарыг-даа, чазап-хоюглаан, сиилбип-каастаан калбак чонар-дажы стол кырын каастаан, ооң кырында ийи будук-кудар, ийи демир-үжүк салыр азы кожайты шанчар черлерлиг, оларның аразында борбак хоюг сыптыг, кончуг аар будук-базар — ол дооза чонар-даштан бүткен боор. Мен безин дыка үр эдилеп чордум. Чаңгыс чер чурттугларымның та кайызының кылган чүвези ыйнаан. Ында кым кылганын айыткан боор эвес. Ол бөдүүн шагда шевер, херек кырында чогаадыкчы улус, автор эргези хамаанчок, гонорар деп чүве безин билбес — бергенин алып, ол-ла турган хире чүве ол. Чонар-даш шыдырааларны та чежени чазаан улус чүве! Ачаңарны улус кончуг-ла холу тудунгур кижиги деп чугаалаар чүве. Чаңгыс хонук иштинде шыдыраа чазап чорудар деп айтышкын кээрге, эш-өөрү Содунам шыдаар дишкен. Шынап-ла, хондур олурупкаш, бүрүнү-биле чазап үндүрүпкен дээр-ле болгай.

Чогаалчының бижээн чогаалдарын сонуургап айтырарымга, хууда чогаалдарын адап, мактанмас кижиги болду. Чогаадылга ажылы айтышкын-даалга езугаар чоруп турганын, чогаалчылар кайы-бирээзиниң эгелеп алган ажылын эмеглежиپ чогаатчыры ховар эвес турганын чугаалады. Классик орус чогаалды тыва дылче очулдуруп ажыл тускай планныг сорулга бооп турганы, тыва чогаалчылар ол талазы-биле кайгамчык хөй ажылдаан деп чүвени ооң чугаазындан билдим. Пушкинниң шүлүктери болгаш барык шупту тоолдары, Лермонтовтуң «Бистиң үениң маадыры», Гогольдун «Тарас Бульба», «Украинаның чогаалчылары» деп чыынды, Островскийниң «Каң канчап катканыл», Шолоховтуң «Аңдарган кур чер», Фадеевтиң «Аныяк гвардия» тыва дылга эрткен вектиң бежен чылда-рында парлаттынып үнүп кээрге, чүгле аныяк өскөн эвес, улуг назылыглар-даа дыка сонуургалдыг номчуп тургулаа-нын сактып олурдувус-даа.

С. Самба-Людуптуң дугайын сөөлүндө сонуургаарымга, ол чүгле солуннар редакторлап чорбаан, ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунуң секретарына, Тываның ном үндүрер чериниң директорунга база үр ажылдап чораан кижиги болду. Тыва журналистиканың таваан салчып, сайзырадырынга киирген улуг үлүү-

биле кады тыва уран чогаалды хөгжүдеринге киирген үлүүн база улуг деп болур чорду. Шүлүктөр, очерктер бижииринден аңгыда орус чогаалдарны очулдуар ажылга идепкейлиг киришкен. Улуг хемчээлдиг чогаалдары; «Өскүс-оол» деп шүлүглел, «Тыва чогаал» деп 7 класска өөредилге ному, улуг очулга-лары Пушкин-ниң «Капитан уруу», Гогольдуң «Ревизор» болгаш өске-даа. 1942 чылда ТАРН ТК-же чалаттырып, профессионал чогаалчылар болур даалга алгаш, Тываның чогаалчылар организациязын тургускан алды кижиниң (С.Пюрбю, О.Сагаан-оол, С. Самба-Людуп, С. Сарыг-оол, Б. Хөвөңмей, В. Эрелчин) бирээзи ол болду.

ДОПЧУЗУ

ПРОЗА

Александр БЕГЗИ. Чойган.....	3
Галина МАСПЫК-ООЛ. Кежик.....	35
Эрес-оол МОНГУШ. Кодан-Согар.....	46
Чажыт чевег.....	48
Аңчы ОЧУР. Кес кырынга.....	51
Моторк ТИРЧИН. Дөрбет өгбө.....	66
Ыраажы мажаалай.....	69
Кундус.....	70

ШҮЛҮКТЕР

Николай КУУЛАР. О, Үе, бирде шапкын, бирде маажым... ..	72
Чажыт долган түмөн сылдыс... ..	73
Кады-дыр бис.....	73
Дозур кара мөндүңнешкен... ..	74
Шыны-биле чугаалаарга... ..	74
Байырлажыр кадыг шиитпир... ..	75
Алексей БЕГЗИН-ООЛ. Инек чылдың чазы.....	75
Кускун-Төрүүр баарынга.....	76
Иштик черниц чайы.....	76
Чаттыг шүлүк.....	77
Сайлыг-Хемниц саарыынга.....	78
Хандагайты шынаазынга... ..	78
Меңги ООРЖАК. Ожук даштары.....	78
Дөрттээн одуруглар.....	80
Амыдырал үеринге... ..	81
Кертик-оол ОРТУНАЙ. Ачам даштын өдүп олур.....	81
Хемчик оолга... ..	82
Хемчик чораан... ..	82
Оолдар келгеш... ..	82
Хөөр биле суур.....	82
Ол-даа багай... ..	83
Халааны-ла дээрэ ийин.....	84
Баснялар.....	84
Олег МИЖИТ-ООЛ. Уруум уруу.....	85
Хамык чонум аразынга.....	86

Чоорул ону.....	86
Хайлыг ымыраа.....	86
Николай ОНДАР. Сени сактып келир-дир мен.....	87
Айлаңмаа ХЕРТЕК. Ак биле кара ийи.....	88
Сайлык МОНГУШ. Амыдырал холу тыртым.....	88
Сеткилимнің чеди өңүн.....	89

«САЙЗАНАК»

Ховалыгмаа КУУЛАР. Найырал.....	90
Болатка чагаа.....	91
Илбилиг даш.....	92
Фаранфуриден келген оол.....	94
Сөс дыңнаваска.....	100

УЛУГ ТИИЛЕЛГЕНИҢ 65 ЧЫЛ ОЮНГА

Нина СЕРЕНОТ. Эки-турачы В. Байлактың дайынчы намдарындан.....	103
Шаңгыр-оол МОНГУШ. «Силернің немец...».....	110
Муса ДЖАЛИЛЬ. Хоругдаткан.....	115
Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры.....	115
Дүш.....	116
Уттуптар сен.....	116
Сылдызым сен.....	117

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ

Сайлык МОНГУШ. А. Даржайның «Четкер четкизи» деп шиизинде чөрүлдээлер.....	119
Шаңгыр-оол СУВАҢ. База бир херээжен прозачы.....	125

ПУБЛИЦИСТИКА

Салчак СОДУНАМ. Чамдык улуг кижилерни чаңгыс удаа көргүлээним.....	131
---	-----

Литературно-художественное издание
“Улуг-Хем”

На тувинском языке

Редакторы выпуска: *Ч.Ч. Куулар, Ш.М. Суваң.*
Набор и верстка: *Н.С. Суван-оол.*
Корректор: *Ш.М.Суваң.*

Редакция журнала “Улуг-Хем”. 667000, г. Кызыл,
ул. Щетинкина-Кравченко, 57.
Формат 60x84¹/₃₂. Физ. печ. 9 л. Тираж 500 экз.
Заказ № 1668.

